

2.

GLINA 1941: PARADIGMA POLITIKE UNIŠTENJA SRBA U NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ

Milan Koljanin

UDK: 323.12(497.5=163.41):341.34-058.65(497.5 Glina)“1941“

Kategorizacija: Izvorni znanstveni rad

Sažetak ► U radu su predstavljene osnove politike i prakse Nezavisne Države Hrvatske na stvaranju etnički homogene države na tradiciji ekstremnog hrvatskog nacionalizma i ideoloških principa „novog evropskog poretka“. Na osnovu izvora različite provenijencije i historiografske literature prikazano je ostvarivanje politike uništenja Srba pre svega na području Gline i Vrginmosta gde je ta politika već sredinom 1941. u velikoj meri sprovedena. U središtu analize su masovni pokolji u Glini, napose u glinskoj pravoslavnoj crkvi Rođenja Presvete Bogorodice i propitivanje ključnih činjenica vezanih za ove događaje. *Modus operandi* u sprovođenju politike uništenja je bila i nasilna konverzija pravoslavnih Srba na rimokatoličku veru. Analizovana je i recepcija ovih pokolja i njihov uticaj na političke događaje, na ustanički pokret, na javnost i na memorijalizaciju.

Summary ► The article presents basic policies and practices of the Independent State of Croatia which had the goal of creating ethnically homogeneous state based on the tradition of extreme Croatian nationalism and ideological principles of the New European Order. On the

basis of sources of various provenance and literature in historiography, the article shows realization of the policy of destruction of Serbs, primarily in the area of Glina and Vrginmost, where that policy was mostly carried out already in mid-1941. Massacres in Glina, in particular in the Orthodox Church of the Nativity of the Most Holy Mother of God, and questioning of crucial facts related to those events, are at the centre of this analysis. Forcible conversion of the Orthodox Serbs to Roman Catholicism had also been the *modus operandi* in the implementation of the politics of destruction. Reception of these massacres and their influence on political events, insurrectionary movement, on the public, and on memorialization, are also analysed.

Ključne riječi ► ekstremni hrvatski nacionalizam, ustaše, Nezavisna Država Hrvatska, Srbi, uništenje, Rimokatolička crkva, Glina, pravoslavna crkva, ustanak, memorijalizacija.

Key words ► extreme Croatian nationalism, Ustasha, Independent State of Croatia, Serbs, extermination, Roman Catholic Church, Glina, Orthodox Church, insurgency/uprising, memorialisation.

<https://doi.org/10.17234/9789533792972.17>

Agresijom osovinskih sila Nemačke i Italije, kojima su se pridružile Mađarska i Bugarska, aprila 1941. uništena je jugoslovenska država, ali ne i njen međunarodno-pravni subjektivitet. Delovi njene teritorije su pripojeni susednim državama, a u umanjenoj Srbiji je uspostavljena nemačka vojna uprava. Brzi prodor nemačkih trupa, angažovanje predstavnika nemačke vlade i delovanje ustaške organizacije u zemlji su omogućili da 10. aprila 1941. bude proglašena Nezavisna Država Hrvatska. Time su stvoreni preduslovi za

ostvarenje političkog programa ekstremnog hrvatskog nacionalizma, koji je artikulisala ustaška organizacija. U različitoj formi delovi jugoslovenske države, kao i novostvorena velika ustaška hrvatska država, su uključeni u „novi evropski poredak“. To je bio politički i ideološki koncept zasnovan na idejama nemačke tradicionalne nacionalističke desnice o dominaciji Velike Nemačke u Evropi. Međutim, nacionalsocijalistički “novi evropski poredak” nije bio samo klasična imperijalistička hegemonija i uspostavljanje nemačkog “velikog privrednog

prostora". Iznad svega se radilo o potpunom preuređenju evropskog kontinenta na ideološkoj, rasističkoj hijerarhiji "rasa" i naroda sa nemačkim narodom kao vladajućim.¹ U tom političkom okviru i na toj ideološkoj osnovi je delovala ustaška hrvatska država, usklađujući ih sa sopstvenim prioritetima.

USTAŠKA DRŽAVA I NJENO DELOVANJE

Odmah pošto je 10. aprila 1941. na zagrebačkoj radio-stanici Slavko Kvaternik pročitao proglas o uspostavljanju NDH, pročitana je izjava vođe Hrvatske seljačke stranke i potpredsednika jugoslovenske vlade Vladka Mačeka. U njoj je naveo da je vođa nacionalističkog pokreta u zemlji Slavko Kvaternik proglasio „slobodnu i nezavisnu državu na cjelokupnom historijskom i geografskom području Hrvatske, te preuzeo vlast.“ Zatim je pozvao „sav hrvatski narod“ da se pokorava novoj vlasti i da pristalice HSS na upravnim položajima „iskreno surađuju s novom narodnom vladom“.² Mačekov poziv je omogućio da novi režim odmah počne da deluje bez dana bezvlašća, ali ne i na područjima koja nisu bila obuhvaćena Banovinom Hrvatskom.³ Nova vlast se u potpunosti oslonila na jedinice Hrvatske seljačke i Građanske zaštite, koje su u Zagrebu brojale 4.000 ljudi. Ove jedinice su se posle proglašenja NDH pojavile kao njena oružana snaga što se ispoljilo najviše u razoružavanju pripadnika jugoslovenske vojske, zauzimanja administrativnih ustanova i vojnih komandi.⁴ U razoružavanju pripadnika jugoslovenske vojske su učesvovali i pripadnici lokalnih ustaških organizacija.⁵ „Vrhovni zapovednik cjelokupne Hrvatske oružane sile“ Slavko Kvaternik je naredbom od 19. aprila 1941. izrazio zahvalnost Hrvatskoj seljačkoj i Građanskoj zaštiti i u znak priznanja ih preimenovao u Hrvatske zaštitne lovce.⁶ Posle proglašenja NDH, vlast su preuzimali ustaški poverenici, među kojima su bili i rimokatolički sveštenici. U slunjskom kotaru (srežu) ustaški poverenik je bio župnik Ivan Nikšić, u kotaru Novi Vinodolski Aleksandar Zoričić.⁷ Ustaški poverenik u opštini Jabukovac je bio fra Častimir Herman, gvardijan franjevačkog samostana u Čuntiću, koji je i do rata bio jedan od centara ustaškog pokreta na Baniji.⁸

Po svom ideološkom profilu i političkoj praksi NDH je bila bliža nemačkom nacionalsocijalističkom, nego italijanskom fašističkom modelu. To se pre svega odnosilo na uspostavljanje sistema masovnog progona i uništenja. Međutim, ubilačka akcija nacističke države je bila

usmerena pre svega na druge narode i države, dok je ustaška država svoju politiku uništenja usmerila na veliki deo stanovnika sopstvene države. Ideološke i političke osnove ustaške terorističke organizacije, pre svega njena antisrpska/antipravoroslavna i antijevrejska komponenta su postale osnova politike nove vlasti. I pored određenih modifikacija, ta politika je sprovedena sve vreme postojanja ustaške hrvatske države. Represivno zakonodavstvo je davalo pseudopravnu formu⁹ za sprovođenje politike čija suština je bila stvaranje homogene, velike katoličke države Hrvata, pri čemu su u hrvatski nacionalni korpus uključeni i muslimani. Ovaj strateški državni cilj je sproveden uništenjem (eliminacijom) srpskog, jevrejskog, nešto kasnije i romskog naroda što je, prema odredbi međunarodnog prava kodifikovanoj posle Drugog svetskog rata, imalo sve odlike zločina genocida.¹⁰

Na udaru politike uništenja su naročito i u prvom redu bili Srbi jer je antistrpstvo bilo u središtu ustaške ideologije, njena kvintesencija.¹¹ Ustaški vrh je smatrao da su ratne okolnosti jedinstvena prilika da se Srbi raznim sredstvima (ubijanjem, prisilnim pokatoličavanjem i proterivanjem) potpuno unište.¹² Uporedo sa uništenjem nepoželjnih nacionalnih i „rasnih“ grupa, vršeno je „čišćenje“ na ideološkoj osnovi. Stoga su stvarnost nove države obeležavali i progoni političkih protivnika među Hrvatima, pre svega pripadnika komunističke partije, zatim Jugoslovena i drugih politički nepoželjnih građana.¹³

U predominantno agrarnom hrvatskom društvu je bio snažan uticaj Rimokatoličke crkve. Njena podrška je davala moralno pokriće politici ustaške države, što je bio jedan od ključnih elemenata za prihvatanje i sprovođenje politike uništenja nepoželjnih grupa stanovništva. Vatikan nije priznavao ustašku državu, ali ju je podržavao od samog proglašenja. Poseta vođe (poglavnika) NDH Ante Pavelića papi sredinom maja 1941. i dolazak papinog vizitatora (legata) opata Đuzepea Ramira Markonea (Giuseppe Ramiro Marccone) u Zagreb početkom avgusta 1941. hrvatska katolička štampa je, ne bez razloga, okvalifikovala kao priznanje ustaške Hrvatske od Svete Stolice.¹⁴ Iako Sveta Stolica nije priznavala NDH *de iure*, ona je to učinila *de facto*.¹⁵ Markone je delovao kao redovno akreditovani diplomatski predstavnik Vatikana kod vlade NDH, koja ga je tretirala kao službenog predstavnika Svete Stolice. Ona je poistovetila ustaški režim sa Hrvatima, a NDH prihvatila kao državu hrvatskog naroda potpuno zanemarujući srpski narod i zločine nad njim. To je doprinelo jačanju, izgrađivanju i, kasnije, spasavanju

ustaškog režima.¹⁶ Sveta Stolica i papa Pije XII su podržavali „svoju katoličku državu-model“ do samog njenog pada i pored saznanja o njenim zločinima.¹⁷ NDH je od najviših crkvenih velikodostojnika uzdignuta na pijedestal tvorevine Svevišnjeg. U njenom stvaranju nadbiskup Stepinac je video „ruku Božju na djelu“, kako se izrazio u svojoj poslanici (okružnici) 28. aprila 1941. kojom je pozvao sveštenstvo zagrebačke dijeceze „na uzvišeni rad oko čuvanja i unapređenja NDH“.¹⁸

Odmah posle proglašenja NDH javni govor je postao ekstremno nacionalistički i rasistički. Antisrpski/antijugoslovenski i antisemitski diskurs su postali opšte mesto javnog govora, od štampe, do istupa najviših državnih predstavnika.¹⁹ Postojale su izvesne razlike u politikama uništenja kojima su bili izloženi Srbi, Jevreji, kasnije i Romi (ne i oni muslimanske veroispovesti). U rešavanju „srpskog pitanja“ ustaška država je bila suočena sa činjenicom da su oni sačinjavali bezmalo trećinu stanovnika države. Stoga je bila neophodna što veća društvena mobilizacija i maksimalno angažovanje resursa države. Uz postojeće, na tome su angažovane i novostvorene državne ustanove čiji je to bio glavni zadatak. Angažovali su se kako organi ustaškog pokreta, tako i upravni organi, od vlade i ministarstava do nižih administrativnih jedinica (velikih župa, kotara, općina). Iako su vodeće mesto u sprovođenju programa uništenja imale policijske i vojne ustanove ustaškog pokreta (pre svega Ustaška nadzorna služba i Ustaška vojnica) svoje mesto u mehanizmu terora su imali i žandarmerija (oružništvo) i hrvatska vojska (domobranstvo).²⁰

Protivsrpski diskurs u javnosti je u osnovi bio protivrećan. S jedne strane se negiralo i samo postojanje srpskog naroda kao takvog²¹. Istovremeno, najviši državni predstavnici javno su pozivali na eliminisanje Srba, nazivanih raznim pogrđnim imenima, najavljujući korišćenje najradikalnijih sredstava. Ustaška retorika je karakterisala Srbe skoro sasvim rasističkim terminima.²² Dehumanizacija Srba kao kolektiva se zasnivala i na navodnim nepremostivim civilizacijskim razlikama između Hrvata, eminentno zapadnog naroda, i Srba za koje se tvrdilo da pripadaju inferiornom i omraženom „Bizantu“²³. Otvoreno ili zamagljeno, ovaj diskurs je bio opšte mesto u hrvatskoj javnosti već u periodu između dva svetska rata. On se dopunjavao sa novim diskursom o eksploataciji, ugnjetavanju, pa i ugroženosti same egzistencije hrvatskog naroda od „velikosrpske“ Jugoslavije i srpskog naroda u čemu je verska komponenta imala značajnu ulogu. Ustaška socijalna revolucija je shvaćena

kao nacionalna revolucija.²⁴ Prisvajanje, odnosno pljačka srpske i jevrejske imovine je bila jak motiv za učešće u procesu uništenja, mada je distribuciju te imovine formalno vršila država. Ustaška država je produbljivanje jaza prema Srbima i vezivanje za vodeću državu „Nove Evrope“ sprovodila i na „rasnom“ nivou, odricanjem od slovenskog i vezivanjem za germansko poreklo.²⁵ To nisu činile dve druge slovenske države koje su dobile mesto u „novom evropskom poretku“, Slovačka i Bugarska (nedosledno).

Proces uništenja Srba je sproveden sistematski i različitim metodama, dinamikom i sredstvima, od fizičkog uništenja do nasilne kroatizacije (asimilacije), pre svega prinudnom konverzijom na rimokatoličku veru, kao i proterivanjem iz države. U novim okolnostima obnovljena je politika po kojoj u Hrvatskoj može da postoji samo jedan, hrvatski (politički) narod. Izuzetak je bila nemačka narodna grupa koja je uživala poseban status. Nizom zakona ukinuta su sva srpska nacionalna obeležja (ćirilično pismo, srpsko ime, Julijanski kalendar) i institucije, čemu je sledila pljačka ili uništenje privatne ili javne srpske imovine. Već prvih dana po osnivanju ustaške države su počela pojedinačna, ubrzo i masovna ubistva, prvo muškaraca, a zatim i svih stanovnika pojedinih naselja ili područja.²⁶ Kako je srpski nacionalni identitet usko povezan sa pravoslavnim hrišćanstvom, posebno se na udaru našla Srpska pravoslavna crkva. Ona nije bila među priznatim veroispovestima čime je stavljena van zakona. Bogoslužjenje je zabranjeno, crkve i manastiri su zatvoreni, sveštenstvo i monaštvo je izloženo mučenjima, ubistvima i proterivanju, imovina opljačkana, a hramovi su rušeni ili pretvarani u rimokatoličke.²⁷

Od jula 1941. na tokove procesa uništenja sve veći uticaj je imao oružani ustanak, koji je relativno brzo dobio masovne razmere. To je dovelo do širenja prostora van kontrole hrvatskih ustaških vlasti, pre svega na srpskim etničkim teritorijama. Nastojanja ustaške države da povрати kontrolu nad ustaničkim područjima praćena su novim masovnim zločinima nad srpskim stanovništvom što će do kraja rata biti osnovni generator ustaničkog pokreta. I pored izvesne modifikacije politike uništenja od proleća 1942, ona je i dalje sprovedena, ali uglavnom u logorima i tokom sve opsežnijih vojnih operacija protiv Narodnooslobodilačkog pokreta. Do samog kraja rata su povremeno vršeni masovni pokolji i sasvim lojalnog srpskog stanovništva, bez obzira na prelazak na rimokatoličku veru, i pored negodovanja visokih nemačkih predstavnika u Zagrebu.²⁸

Program uništenja Srba u NDH je imao i svoju spolj-nopolitičku dimenziju. Ustaška država je nastojala da svoje rešenje „srpskog pitanja“ uklopi u nacističku „etničku reorganizaciju“ Evrope. To je bila politika nacionalne homogenizacije Velikonemačkog rajha i germanizacije anektiranih delova drugih država, među njima i dela jugoslovenske teritorije (dela Slovenije). U okviru te politike nemačka vlada je donela odluku o preseljavanju Slovenaca na nemačko okupaciono područje u Srbiji. Saznavši za te planove, ustaška vlada je predložila da se, umesto u Srbiju, Slovenci prebace u NDH i da se isto toliko Srba iz ustaške države protera u Srbiju. Smatralo se da će Slovenci kao rimokatolici u hrvatskom okruženju posle izvesnog vremena biti pohrvaćeni. Inicijativu za ovakvo rešenje je dao zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac.²⁹ Nemačka vlada je prihvatila ovaj predlog, a sam Hitler se sredinom maja 1941. povoljno izrazio o nastojanjima na „smanjenju izvanredno jake srpske manjine u Hrvatskoj“. Prethodno mu je ministar inostranih poslova Ribentrop (Ribbentrop) izneo mogućnost da se „u zamenu“ deportuje u Hrvatsku 200.000 Slovenaca iz Donje (Južne) Štajerske i Južne Koruške.³⁰ Na konferenciji hrvatskih ustaških i nemačkih predstavnika u Zagrebu 4. juna 1941. operacionalizovani su dogovori o preseljavanju Slovenaca u NDH i na nemačko okupaciono područje u Srbiji, kao i Srba iz NDH u Srbiju. Tokom posete Pavelića 6. juna 1941, Hitler se ponovo izjasnio za takav plan „kombinovanog preseljavanja“, koje je „bolno“, ali je bolje od „dugotrajnih šteta“. Usto je preporučio poglavniku da, ako Hrvatska hoće da bude zaista postojana, ona mora tokom 50 godina da sprovodi „nacionalno netolerantnu politiku“.³¹ Zbog izbijanja i širenja ustanka u Srbiji prekinuto je „organizovano“ proterivanje, ali je nastavljeno ilegalno masovno izbegavanje Srba iz ustaške države na nemačku okupacionu teritoriju.³²

U gradaciji neprijatelja hrvatskog naroda Srbi su imali prvo mesto. Oni su, bili komunisti ili ne, hapšeni i ubijani i pre sistematskog hapšenja komunista posle 22. juna 1941. Tada je počeo „krstaški rat“ Nemačke protiv Sovjetskog Saveza i otpočelo je masovno interniranje i ubijanje evropskih Jevreja, identifikovanih sa boljševizmom.³³ U taj rat se ubrzo uključila ustaška država, koja je već bila uvela svoje rasističko zakonodavstvo i počela progone Jevreja. Krajem juna 1941. ustaška država je ozakonila interniranje Jevreja čime je Holokaust u NDH postepeno ulazio u svoje dve poslednje faze, koncentraciju i eksterminaciju. Pavelićevom „Izvanrednom zakonskom odredbom i zapovjedi“ od 26. juna 1941,

Jevreji su kolektivno okrivljeni za razna zla i određeno je da budu upućivani u „zatočenička zbirališta pod vedrim nebom“.³⁴ U vreme donošenja ovog zakona već je uveliko trajalo masovno hapšenje i interniranje Srba i Jevreja. Iz brojnih zatvora i sabirnih logora oni su odvođeni u logor smrti Gospić, kasnije u Jasenovac. Osobenost Holokausta u NDH, po čemu se on razlikuje od „konačnog rešenja“ u drugim evropskim zemljama, je u tome što je većina Jevreja ubijena u ustaškim logorima, dok su preostali avgusta 1942. i maja 1943. deportovani u nacistički logor smrti Aušvic-Birkenau.³⁵

Proces uništenja Srba u ustaškoj državi je tokom leta 1941. dostizao pun zamah. Taj proces može da se prati kako na planu cele države, tako i na lokalnom i regionalnom nivou. Ova dva nivoa su bila međusobno usko povezana i nužno ih je sagledavati u celini i u interakciji. Istovremeno, posmatranje fenomena procesa uništenja na lokalnom ili regionalnom nivou omogućava da se stekne mnogo jasnija slika o celini njegovog odvijanja, o akterima, motivaciji počinilaca i posmatrača, načinu sprovođenja, o žrtvama, kao i o recepciji zločina.

Na udaru procesa uništenja već od kraja aprila, a naročito od maja i juna 1941, bili su pre svega kompaktni srpski etnički prostori u NDH, područje nekadašnje austrijske Vojne granice (Lika, Kordun, Banija, nešto kasnije i Zapadna Slavonija) i sa njim povezano područje Bihaća, Cazinske i Bosanske Krajine. Istovremeno, uništenju je bilo izloženo i srpsko stanovništvo u Hercegovini i istočnoj Bosni, odnosno u graničnim područjima prema centralnim srpskim etničkim prostorima. Na udaru je prvenstveno bilo odraslo muško stanovništvo i pripadnici društvene elite, odnosno najvitalniji i najmućniji društveni slojevi. Relativno brzo fizičko uništenje je obuhvatilo celokupno srpsko stanovništvo pojedinih naselja ili celih krajeva.³⁶ Fizičko uništavanje je počelo u samim srpskim naseljima ili u njihovoj blizini, a ubrzo je nastavljeno u novostvorenoj mreži logora. Centar te mreže je bio prvi logor smrti ustaške države u Gospiću sa mrežom pomoćnih logora i stratišta na Velebitu (Jadovno, Stupačinovo) i na ostrvu Pagu (Slana i Metajna). Zbog ustanka i dolaska italijanskih trupa u drugoj polovini avgusta 1941. logor u Gospiću je raspušten.³⁷ Krajem istog meseca novi logor smrti je organizovan u Jasenovcu i njegovoj okolini gde su prebaćeni preostali zatočenici iz logora u Gospiću. Sistem logora sa centrom u Jasenovcu je bio prvenstveno logor smrti, ali je imao i funkciju koncentracionog logora i postojao je do kraja aprila 1945. Treba naglasiti da su i logor u Gospiću i logor u Jasenovcu, bili u blizini centralnih

srpskih etničkih teritorija u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, pri čemu je Jasenovac bio na strateški dobro odbranom mestu.

Uporedo sa sve masovnijim ubijanjem i proterivanjem, otpočeo je i proces nasilne konverzije Srba na rimokatoličku veru, što je trebalo da označi i njihovu kroatizaciju zbog poistovećivanja vernika Rimokatoličke crkve sa hrvatskom nacijom. Taj proces je sankcionisan „Zakonskom odredbom o prelazu s jedne vjere na drugu“ od 3. maja 1941.³⁸ I država i Rimokatolička crkva su delile stav da se konverzijom ne obuhvati srpska društvena elita, koja je prva došla pod udar politike uništenja. U okružnicama nadbiskupa Štepinca iz maja i jula 1941. sveštenstvo je upozoravano da „a limine odbija one koji bi u Crkvu htjeli ući bez ispravnih motiva, tražeći u njoj samo zaštitu svojih materijalnih interesa i egoističnih ciljeva“.³⁹

O procesu nasilnog pokatoličavanja svedoče i uputstva vlasti o njegovom organizovanju. Jedan od ključnih dokumenata je bila okružnica Ministarstva unutrašnjih poslova od 30. jula 1941. kojom je propisano da se potvrde o prelasku pravoslavaca na rimokatoličku veru ne izdaju pripadnicima inteligencije, sem izuzetno, dok je postupak konverzije seljaka pojednostavljen. U okružnici je izričito navedeno da se ona neće primenjivati na velike župe Goru i Krbavu i Psat. U njima su veliki župani, u dogovoru sa ustaškim logorima i taborima, mogli da izdaju uputstva „prema mjesnim prilikama“.⁴⁰ Ove dve velike župe su obuhvatale tadašnje kotareve (srezove) Bosanski Novi, Dvor, Glinu, Kostajnicu, Petrinju, Sisak, Bihać, Bosansku Krupu, Bosanski Petrovac, Cazin i Korenicu. To je bio „srpski koridor“, prostor većinski naseljen srpskim stanovništvom u samom središtu ustaške države. Upravo na ovom području ustaška država je tokom proleća i leta 1941. godine nastojala na što potpunijem fizičkom uništenju Srba. Stoga se nije ni pomišljalo da se na njemu „srpsko pitanje“ rešava prevođenjem na rimokatoličku veru.⁴¹ Masovni pokolji Srba na ovom području su pokazali da ni „dobrovoljno“ prihvatanje rimokatoličke veroispovesti nije bila nikakva garancija za očuvanje života i da su mnogi „prielaznici“, pre ili kasnije, bili ubijeni.⁴² Pri tome je poziv na preveravanje korišćen radi okupljanja i fizičkog uništenja Srba.

Glavni kriterijum za sprovođenje represije je bila pripadnost pravoslavnoj veri, bez obzira da li je u međuvremenu došlo do promene veroispovesti. Prema naredenju uprave ustaške policije (Ravnateljstva ustaškog redarstva) upućenom svim velikim župama 23. jula 1941, trebalo je izvršiti ne samo registrovanje svih Srba

u roku od 15 dana, nego i svih onih koji su ikada bili pravoslavne vere.⁴³ Time je u proces identifikacije i uništenja Srba uveden versko-rasni princip, jer je srpsko poreklo determinisano pripadnošću pravoslavnoj veri, bez obzira na eventualnu kasniju promenu konfesije. To je bio isti princip koji je važio i za Jevreje, jer ni njih promena konfesije nije mogla da spasi od uništenja. Ni prelazak na muslimansku veru (prostor Cazinske krajine) nije spasavao Srbe od uništenja, već ga je samo odlagao na kraće vreme.⁴⁴ Proces uništenja Srba je dobijao na intenzitetu tokom jula i avgusta 1941. kako u gopićkom sistemu logora, tako i na srpskim etničkim prostorima u velikim župama Gora i Krbava i Psat. U trouglu Banije, Korduna, Like i Cazinske krajine sa Bihaćem je stvoreno nekoliko velikih stratišta na koja su žrtve dovođene i sa udaljenijih teritorija.

Politika uništenja Srba u ustaškoj državi se sprovodila najvećim delom u nemačkoj interesnoj zoni. Pokolji su vršeni bez obzira na prisustvo nemačkih vojnih i policijskih snaga i ustanova, koje su smatrale „da se radi o pitanju unutarnje politike“.⁴⁵ Zločini nad Srbima su zahvatili i teritorije interesnog područja Italije u NDH odmah po povlačenju italijanskih okupacionih snaga iz Treće i Druge okupacione zone krajem jula 1941. Istovremeno, masovni zločini su se dešavali i pred očima italijanskih trupa i komandi koje su smatrale da se radi „o veoma delikatnom pitanju samih odnosa stacioniranih trupa i vlade ove zemlje[...]“.⁴⁶ Italijanska vojna komanda je postojala i u Gospiću gde je organizovan prvi logor smrti ustaške države, kao i na ostrvu Pagu, gde su bile filijale gopićkog logora. Ove komande su imale precizne podatke o ovim logorima i o masovnom ubijanju Srba i Jevreja i u njima i na drugim lokacijama, ali nisu ništa preduzimale protiv počinilaca.⁴⁷ Međutim, kada je izbio masovni srpski ustanak, to je dalo povod Italiji da od sredine avgusta 1941. obnovi svoje vojno prisustvo u Drugoj okupacionoj zoni što je dovelo do raspuštanja ustaških logora i prestanka pokolja Srba.⁴⁸

Prvi veliki zločin oružanih formacija ustaške države se dogodio u Gudovcu u okolini Bjelovara 28/29. aprila 1941. Pod ustaškom komandom, pripadnici doskorašnje Hrvatske seljačke zaštite su streljali i masakrirali 201 viđenijeg Srbina iz tog i okolnih sela. Pokolj je izvršen u prisustvu i po naredenju, Eugena Kvaternika, glavnog policajca ustaške države i jednog od glavnih organizatora politike uništenja.⁴⁹ Prema prvim informacijama koje su prikupljene od Srpske pravoslavne crkve u okupiranoj Srbiji, u selu Gudovcu kod Bjelovara „pobijeno je oko 80 ljudi puškama, noževima i koljem[...]“ Prema

kasnijim svedočenjima sa više detalja, na svirep način su ubijena 243 Srbina iz Gudovca i još četiri sela, kao i da je to „ustanovila i fotografisala nemačka komisija i ustupila vojnika [verovatno: vojničkim; *prim. autora*] vlastima na postupak“.⁵⁰ Ovaj slučaj je pokazao značaj lokalnog angažovanja i organizacije, ali i odlučujuću ulogu centra u sprovođenju politike uništenja Srba. Masakr u Gudovcu i događaji koji su mu usledili su imali i širi značaj za sprovođenje te politike. Komanda nemačke vojske u Bjelovaru je obavestena o zločinu, organizovala je istragu, ekshumaciju i fotografisanje žrtava. Glavni počinioци zločina su pohapšeni, ali su već sutradan pušteni. To je bio jasan znak organima ustaške države da je hapšenje njenih pripadnika od strane nemačkih predstavnika zbog masakra nad Srbima samo izolovani incident. Oslobođanje uhapšenika je verovatno usledilo na intervenciju nekog od glavnih nemačkih faktora u ustaškoj državi. To je mogao da bude neko ko je bez rezerve podržavao ustaški režim, kao što su bili nemački poslanik Zigfrid Kaše (Siegfried Kasche) ili šef Operativne komande Policije bezbednosti i Službe bezbednosti (EK Sipo-SD) Vilhelm Bajzner (Wilhelm Beisner). Ubrzo posle zločina u Gudovcu sledili su još masovniji zločini nad Srbima, ne samo u udaljenim selima kao što je bio Hrvatski Blagaj, nego i mnogo bliže prestonici ustaške države o čemu su nemački predstavnici imali pouzdana obaveštenja.⁵¹ Ipak, hapšenje počinilaca novih i mnogo većih zločina nad Srbima se nije ponovio do velikih pokolja u istočnoj Bosni marta i aprila 1942. Blagonaklon stav nemačkih predstavnika u NDH prema politici uništenja Srba se zasnivao na Hitlerovoj doslednoj podršci ustaškoj državi što je jasno predloženo ustaškom vođi Paveliću već prilikom njegove prve posete Hitleru 6. juna 1941.⁵²

MAJSKI POKOLJ GLINSKIH SRBA

Pokolje u malom banijskom gradu Glini i u okolini počinjeni tokom proleća i leta 1941. godine treba posmatrati kao paradigmu procesa uništenja Srba. Na primeru Gline mogu da se uoče neke opšte karakteristike sprovođenja politike uništenja, kao i njene lokalne osobenosti. Pri tome treba razmotriti pitanje uloge i lokalnog faktora i centra ustaške države, kao i njihovog međusobnog odnosa. Celi tok procesa uništenja Srba u Glini i okolini tokom 1941. pokazuje da je za njegov uspeh bila neophodna usklađenost oba ova faktora. U centru države su donošene strateške odluke, delimično

su obezbeđivana sredstva i ljudstvo i stvarano je opšte raspoloženje za uništenje. Samo sprovođenje je umnogome zavisilo od lokalne inicijative, broja i strukture stanovništva, političke tradicije i kulture pri čemu je pitanje ličnog i/ili grupnog prestiža imalo svoju ulogu. Zločini nad Srbima u Glini u proleće i leto 1941, pre svega pokolji u srpskoj pravoslavnoj crkvi Rođenja Presvete Bogorodice, postali su politička činjenica prvog reda i dobili su snažnu simboličku ulogu.

U Glini je postojala relativno snažna ustaška organizacija na čelu sa advokatom dr Mirkom Pukom. Njen rad se intenzivirao od 1935. godine šireći se na okolna hrvatska sela. U Glini je ustaška organizacija obuhvatila gotovo sve zanatlije, veći deo hrvatske inteligencije, pre svega advokate i lekare. I funkcioneri Hrvatske seljačke stranke u većem broju sela su bili uključeni u rad ustaške organizacije. Pripadnici Hrvatske seljačke zaštite su održavali praznicima vojne vežbe bez oružja.⁵³ Deo rimokatoličkog sveštenstva i pripadnika franjevačkog monaškog reda je podržavao ciljeve ustaške organizacije, a neki su joj i formalno pripadali.

Franc (Franjo) Žužek, dugogodišnji glinski župnik, Slovenac proteran iz Istre od italijanskih fašističkih vlasti, bio je dobar poznavalac lokalnih prilika. Smatrao je da je Mirko Puk bio intelektualni vođa lokalne (ustaške) organizacije i da joj je davao smernice.⁵⁴ U Glini je bilo poznato da je Puk prikupljao novac od ustaških pristalica i dva puta ga nosio Paveliću u Italiju. Pokazalo se da su Puk i neki drugi predstavnici lokalne hrvatske elite i malograđansko-zanatlijskog sloja svojim delovanjem davali dinamiku procesu uništenja u Glini. Puk je svakako bio jedna od najistaknutijih figura ustaške organizacije u zemlji tako da je ubrzo po proglašenju NDH dobio značajne funkcije u novom režimu. On je bio član privremenog Hrvatskog državnog vođstva formiranog 13. aprila, da bi 16. aprila 1941. bio imenovan je za ministra pravosuđa u prvoj vladi NDH⁵⁵. Nekoliko dana kasnije, Puk je na trgu u Glini održao govor protiv Srba naglasivši da će se on pobrinuti da oni ne žanju ono što su posejali.⁵⁶ Drugim rečima, ministar pravosuđa je najavio da će Srbi nestati pre žetve što je bio jasan znak za početak progona. Iza simboličkog govora prilagođenog auditorijumu je stajala najava konkretnog ubilačkog delovanja.

Već prvih dana po uspostavljanju vlasti ustaške države, Srbi su i u Glini i okolini bili izloženi raznim poniženjima i uvredama. Opušteni su iz javnih službi, njihova deca su šikanirana i u školama i od druge dece. Kada bi

došle u Glinu, srpskim ženama su javno skidali pregače i bacali ih jer se znalo da je to za njih velika sramota. Odmah je počela i potpuno javna pljačka srpske imovine, kako u gradu, tako i po selima. Štaviše, srpski seljaci su morali svojim prevozom da nose opljačkanu robu u ustaške stanove.⁵⁷ Od sredine maja 1941. počelo je regrutovanje Hrvata u hrvatsku vojsku (domobranstvo) u koju Srbi nisu primani. Hrvatska omladina je učlanjivana u Ustašku mladež i obučavana u rukovanju oružjem. Srbi su morali da predaju ne samo vatreno oružje, nego i bilo kakvo oružje koje su imali, pa i noževe duže od 10 cm. Srpska omladina je mobilisana na prisilne radove, uglavnom na popravke puteva.⁵⁸

Prva hapšenja srpskih građana i pojedinačna ubistva srpskih seljaka u okolini Gline su počela u drugoj polovini aprila i početkom maja 1941.⁵⁹ Već 20. aprila počelo je hapšenje istaknutih članova Komunističke partije u Glini i okolnim selima, i Hrvata i Srba. Oni su posle saslušanja u Zagrebu upućeni u logor „Danica“ kraj Koprivnice, a odatle velikim delom u logor smrti u Gospiću. Pohapšeni su i istaknuti Srbi, pripadnici građanskih partija, koji su pre ili kasnije ubijeni.⁶⁰ Na području glinskog kotara 6. maja 1941. uhapšeno je oko 50 uglednih Srba, među njima i desetak komunista, zatim učitelja, sveštenika, solunskih dobrovoljaca, podoficira jugoslovenske vojske, koji su skoro svi ubijeni u svojim selima.⁶¹ Očigledna je bila namera da se ubijanjem pripadnika srpske društvene elite osujeti pokušaj organizovanja otpora i ubrza proces njihovog uništenja. Hapšenja hrvatskih komunista i nekih članova Hrvatske seljačke stranke imala su takođe za cilj da se spreči svako organizovanje i otpor režimu što je trebalo da vodi ka što potpunijoj političkoj homogenizaciji Hrvata.

Pripreme za ubijanje glinskih Srba su zahtevale angažovanje relativno velikog broja ljudi, kako iz samog grada, tako i iz okolnih sela. U okviru priprema, iz Zagreba je stigla grupa od pedesetak ustaša-emigranata pod vođstvom ustaškog poručnika Ivana Šarića. Oni su bili u sastavu grupe od oko 250 ustaša, koja se sa Pavelićem vratila u zemlju 15. aprila 1941.⁶² Sveobuhvatnoj akciji hapšenja i ubijanja je prethodio dogovor ustaša iz Gline i okoline, a zatim i zajednička molitva izvršilaca.⁶³ Tokom noći 11/12. maja 1941. i narednog dana do popodnevničkih časova, naoružani hrvatski civili, sa njima i lokalni vatrogasci⁶⁴, stražarili su po ulicama ili su i sami učestvovali u hapšenjima i zatvaranju Srba. Hapšenje je pratila pljačka srpskih domova. Većinu su uhapsili pripadnici glinske ustaške satnije uz pomoć ustaša-emigra-

nata. Pod vidom odvođenja na saslušanje, pohapšeni su bezmalo svi muški glinski Srbi stariji od 16 godina i neki Srbi iz okoline. Hapšenje je vršeno planski i sistematski, od periferije ka centru, svakako da bi se sprečila eventualna bekstva. Naknadno su uhapšeni i oni koji se slučajno nisu zatekli u kućama. Uhapšeno je i nekoliko desetina (možda 80) srpskih pitomaca iz popravnog Doma maloletnika.⁶⁵

Tokom kratkog zatočeništva glinskih Srba, nekoliko desetina hrvatskih seljaka iz Prekope i susednih sela je bilo mobilisano da iskopa velike jame za buduće žrtve. Tokom noći 12/13. maja 1941. iz Gline su kamionima dovožene žrtve, koje su ubijane vatrenim i hladnim oružjem nad jamama kraj sela Prekope. Deo seljaka koji je kopao jame je posle ubijanja skidao obuću i odeću sa žrtava, koje su potom slagali u jame i zatrpavali.⁶⁶ Broj i identitet velikog broja ubijenih nikada nije utvrđen. Procene o broju ubijenih se kreću od 437 do 850. Po jednoj proceni bilo je oko 500 građana Gline i oko 350 Srba koji su se zatekli u njoj. Ukupno je identifikovana 391 žrtva.⁶⁷

Prema izveštaju majora Knea (Knee) iz obaveštajnog odeljenja Feldkomandanture Zagreb upućenog 26. jula 1941. nemačkom generalu u Hrvatskoj Glajzeu fon Horstenauu, iz Gline je u noći 11/12. maja odvedeno 380 pravoslavaca za koje se još uvek ne zna da li su u životu. Porodice Nemaca iz Rajha su se raspitivale za svoje pravoslavne rođake, a Feldkomandantura je nastojala da utvrdi da li su još u životu. Major Kne je u Glini i sam pokušao da sazna šta se dogodilo, ali su mu odgovorni ljudi izjavljivali da im nije ništa poznato o nestalim osobama. On je zapazio da je posledica nestanka Srba stagniranje poslovnog života, da je većina radnji zatvorena i da će to dovesti do velikog pada poreskih prihoda. Njegova generalna ocena o progonima Srba je bila da to ne nailazi na odobravanje ni kod većine hrvatskog stanovništva i da ono pokušava da im pomogne.⁶⁸ U svom detaljnijem izveštaju o „incidentima u Glini i okolini“ od 30. januara 1942, major Kne je naveo detaljnije podatke o pokoljima u Glini. Tu je naveo da je iz Gline 11. maja (1941) odvedeno prvo 400, a zatim još 200 lica, „uglavnom inteligencija i zanatlije, svi oni ljudi koji su posedovali novac“, o kojima se ne zna da li su živi ili mrtvi. Naveo je i imena nekoliko lica iz Gline koja su sprovela progon Srba, među njima i ime sreskog načelnika (kotarskog predstojnika) Dragutina Impera.⁶⁹

O prilikama u Glini tokom leta 1941. i o ustaškim zločinima svedoči još jedan nemački izvor. Reč je o izvodu iz izveštaja Službe bezbednosti (Sicheitsdienst)

od maja 1943. o političkom razvoju na prostoru Petrinja-Sisak-Kostajnica-Glina.⁷⁰ Izveštaj je napisan na osnovu uvida u tadašnju situaciju, ali svakako i na osnovu izveštaja iz 1941. i 1942. godine. Neke bitne elemente izveštaja ne potvrđuju drugi verodostojni izvori, ali to je svakako značajan izvor za događaje u Glini od maja do avgusta 1941. Usto, u njemu se nalaze i neki podaci kojih nema u drugim izvorima ili se u njima daju samo posredno.

U uvodnom delu dokumenta izneta je ocena da deo stanovništva i danas (maj 1943) ima simpatije za bivšeg vođu Seljačke partije dr Mačeka (u dokumentu: Marček) i da mnogi u njemu vide pogodnog vođu. U izveštaju je navedeno da su svojevremeno nemačke trupe prilikom ulaska u Petrinju svečano pozdravljene od velikog dela stanovništva. Hrvatska (seljačka i gradska) zaštita je tokom nemačke invazije i uspostavljanja ustaške vlasti, po naređenju Mačeka, održavala mir i poredak. Navedeni su precizni podaci o broju jugoslovenskih generala, oficira, podoficira i vojnika i količini ratnog materijala koje je Zaštita zarobila i zaplenila pre dolaska nemačkih trupa u Petrinju. Kada se dr Pavelić vratio iz Italije i preuzeo vlast on je Zaštitu raspustio i razoružao, deo ljudstva se pridružio ustašama dok se deo pasivizirao. U prvo vreme ustaše su se na teritorijama koje su zaposlele nemačke trupe ponašale valjano i postepeno su zadobijali poverenje stanovništva. Međutim, po odlasku većeg dela nemačkih trupa, u junu (1941) su ustaše preko noći postale aktivne i započeli su teror "koji je izazvao užasavanje ne samo Srba koji su njime posebno bili pogođeni, nego takođe i većine Hrvata". Među stanovništvom su, kao postupci koji su posebno bili za osudu, istaknuta određena teroristička dela, „što je delom preko pouzdanih stanovnika verodostojno potvrđeno“.⁷¹

Teroristička dela ustaša su opisana u posebno delu izveštaja pod naslovom: „Grad Glina, oko 20 km jugoistočno od Petrinje“. Sledio je opis majskog pokolja Srba u Glini, koji se u izveštaju vezuje za jun ili jul 1941. Pod vođstvom ustaša-emigranata, koji su zbog toga stigli iz Zagreba, ustaše su jednog subotnjeg popodneva pohapsile i zatvorile sve pravoslavce, među njima i žene i decu. Iste noći je održan sastanak vođa ustaša iz Gline, „na kojem je, kako se kaže, učestvovao i sadašnji ministar dr Puk“. Tada je zaključeno da se ubiju zatvoreni pravoslavci, njih „oko 560“.⁷² Za streljanje su se posebno zalagali Vidaković, koji još živi u Glini, i „Tiliak“, koji sada živi u Zagrebu. Naredne noći su zatvoreni pravoslavci ubijeni i sahranjeni u šumi Kihalci kraj Gline. Posle tri dana

dvojica ustaša-emigranata i dva detektiva iz Zagreba su uhapsili 56 trgovaca stokom koji su takođe ubijeni i zakopani u šumi Kihalci. Pričalo se da su ubijeni samo da bi im otegli veću sumu novca. U izveštaju se pozivalo na očevica, koji je poverljiva osoba „kućevlasnika Jurjevića iz Gline“. U nastavku izveštaja su opisane prilike posle ovih pokolja i ubijanje u glinskoj crkvi o čemu će biti reči u kasnijem izlaganju.

Ubijanje „u šumi Kihalci“ se sigurno odnosilo na neku lokaciju kraj sela Kihalac kraj Gline za koju su postojale informacije da je mesto egzekucija. Pomenuti Vidaković je verovatno Mato Vidaković, jedan od rukovodećih ustaša, predsednik opštine i logora u Glini.⁷³ Osoba sa imenom Tiliak iz izveštaja je svakako Mato Tiljak, trgovac, jedan od osnivača ustaške organizacije u Glini, kasnije i ustaški logornik.⁷⁴ Nijedan drugi izvor ne potvrđuje da su u majskom pokolju glinskih Srba ubijani i žene i deca. Prema ovom izvoru, ubijanju je prethodio sastanak glinskih ustaških vođa kojem bi trebalo da je prisustvovao i ministar Puk. Iako se u izveštaju poziva na to da su izvor informacija bili i pouzdani glinski stanovnici, vest o Pukovom učešću na sastanku je data s izvesnom rezervom. Prema svedočenju Slavka Mrgana pred Okružnom komisijom za ratne zločine Banije, u Glini se znalo da je majski pokolj izvršen prema zaključku jedne sednice, ali da se nikada nije saznalo ko joj je prisustvovao.⁷⁵

Majski i junski pokolji Srba, među njima i pokolj onih iz Gline i okoline, bili su poznati i italijanskim vojnim vlastima u NDH. U opširnom referatu o ustašama upućenom komandi italijanske Druge armije 11. juna 1941,⁷⁶ general Ambrozio je terorističke aktivnosti ustaša prema Srbima uporedio sa „najtamnijim periodom Srednjeg veka“. Naveo je da su često predvodnici i podstrekači na zločine protiv Srba bili rimokatolički sveštenici i među njima franjevci. Nabrojan je niz zločina na području Like i severne Dalmacije, a zatim i ono što se desilo sa druge strane italijansko-nemačke demarkacione linije. Jedan stanovnik Gline je došao kod komandanta vojnih karabinjera italijanske armije

[...] tražeći da se u to mesto uputi naša jedinica kako bi se zaustavila ustaška teroristička aktivnost. Naš doušnik, osoba naoko dostojna poverenja, ispričao nam je da su ustaše tamo uhapsile oko 650 osoba sa kojima, ni na preklinjanja i svakojake molbe, nikome od prijatelja i rodbine nisu dozvolili da uhapšene vidi niti da sa njima komunicira. Brojni pucnjevi što su se tokom više noći

čuli u tim zonama, potvrđuju pretpostavku da su mnogi uhapšeni po kratkom postupku pobijeni, poznatim sistemima. Ista osoba izjavljuje i da je vođa ustaša u zoni izvesni MISON Giuseppe, italijanski državljani [...]

On je opisan kao lukava i okrutna osoba kojoj su lokalni stanovnici pripisivali odgovornost za sve zakulisne radnje posle odlaska nemačkih trupa.⁷⁷

Giuseppe Mison koji se pominje u italijanskom izvoru je Josip Mison (Misson), predratni član ustaške organizacije, član ustaškog logora u Glini i jedan od organizatora i počinilaca najsurovijih zločina nad Srbima, uz ostale, i u glinskoj pravoslavnoj crkvi.⁷⁸ Iz ovog izvora se vidi da je zbog ustaških zločina bilo zahteva za intervenciju italijanske vojske i preko italijansko-nemačke demarkacione linije u NDH, koja nije bila daleko od same Gline. To, naravno, nije dolazilo u obzir, ali pokazuje da nije postojalo poverenje u eventualnu nemačku intervenciju ili su se zahtevi za njom već pokazali bezuspešnim.

Doslovno preko noći potpuno je izmenjena nacionalna i socijalna struktura Gline. To je bio prvi grad u ustaškoj državi u kojem je program uništenja bio tako dosledno sproveden.⁷⁹ Uništeno je celokupno muško srpsko građanstvo, kao i omladina, od pripadnika intelektualne elite (ubijen je i prota Bogdan Opačić)⁸⁰ do zanatlija i učenika. Odmah posle pokolja sve srpske radnje su dobile svoje poverenike uglavnom iz reda glinskih ustaša. Isto se desilo i sa imovinom glinskih Jevreja. Iako je sa pripremama za ubijanje, a zatim i sa samim ubijanjem i zakopavanjem tako velikog broja osoba bio upoznat relativno širok krug ljudi iz Gline i okoline, samo pojedini Srbi su upozoreni na to šta se sprema. Deo egzekutora i njihovih pomagača se poznao sa svojim žrtvama, koje nisu mogle ni da pretpostave da će njihovi poznanici ili susedi postati njihove ubice ili saučesnici ubica. U hapšenju Nikole Samardžije, poznatog fudbalera Glinskog športskog kluba (GŠK) i jedinog preživelog sa stratišta, je učestvovao i njegov prijatelj i sugrađanin Božo Matijević.⁸¹ Preživeli su samo oni koji su se zadesili van Gline, bar četvoro se spasilo posle upozorenja poznanika Hrvata, a jednoga je spasio hrvatski zanatlija sakrivši ga u svojoj kući.⁸²

Vlasti su nastojale na sakrivanju zločina o čemu svedoče izjave preostalih glinskih Srba, kao i nemačkih predstavnika. U zagrebačkoj feldkomandanturi se ni krajem januara 1942. nije pouzdano znalo šta se dogodilo sa srpskim muškarcima i dečacima iz Gline. Ustaške vlasti

su na razne načine obmanjivale porodice ubijenih o tome šta se sa njima dogodilo.⁸³ U Glini je zavladała svojevrsna zavera ćutanja, bar za porodice ubijenih. One su znale samo to da su njihovi najbliži odvedeni u nepoznatom pravcu i da se ne zna šta se sa njima dogodilo. Da bi to doznale, žene nekih odvedenih Glinjana su nudile novac ustašama, a neke ustaše su i same tražile od žena mnogo novca da bi im rekle šta se dogodilo. I pored toga se ništa nije saznalo o odvedenima.⁸⁴ U svakom slučaju, uništenje srpskih muškaraca i starijih dečaka u Glini, sa stanovišta organizatora i egzekutora je potpuno uspelo.

Neko ko je dobro znao šta se zaista dogodilo sa glinskim Srbima u noći 13. maja 1941, o tome je ubrzo obavestio zagrebačkog nadbiskupa Alojzija Stepinca. Reagujući na obaveštenje, već dan posle pokolja nadbiskup Stepinac je uputio protestno pismo vladi.⁸⁵ Može da se pretpostavi da je obaveštenje poticalo od glinskog župnika Franca Žužeka, jednog od najvažnijih svedoka događaja u Glini 1941. godine. On je bio jedan od onih rimokatoličkih sveštenika, koji nisu odobravali ustašku politiku uništenja i koji su nastojali da pomognu progonjenima. Nadbiskupov protest je bio indikator određenih neslaganja i rezervi prema pojedinim postupcima ustaških vlasti, što je od jeseni 1943. ponekad i javno izražavano. Od tada je njemu bilo jasno da ustaška politika ne doprinosi dobrom zdravlju NDH, a time i Rimokatoličke crkve na njenom prostoru.⁸⁶ On se ponekad zalagao za spašavanje Srba i Jevreja, pa i većih grupa.⁸⁷ Međutim, nasuprot tome je stajala državna politika uništenja Srba i Jevreja koju on nikada suštinski nije dovodio u pitanje. Nadbiskup je na razne načine ostvarivao kontakte sa zapadnim saveznicima i jugoslovenskom vladom u izbeglištvu,⁸⁸ ali to nije dovelo do neke političke akcije. Saradnja Stepinca i ustaške države se zasnivala na zajedničkom cilju pri čemu su postojale razlike u metodima kojima taj cilj treba postići. Posle stvaranja velike hrvatske države ona je trebalo da postane što je moguće više katolička na čemu je ostvarena saradnja crkvene i državne organizacije.⁸⁹ Nadbiskup je do kraja ostao lojalan ustaškoj državi i njenom vođi i učestvovao je u pokušaju da se ona početkom maja 1945. očuva uz pomoć zapadnih saveznika.⁹⁰

Već tri dana po odvođenju glinskih Srba, vest o tome da su oni odvedeni „u nepoznatom pravcu“ stigla je u Beograd. Komesar za Ministarstvo finansija Dušan Letica, predratni ministar, rodnom iz Majskih Poljana, o tome je obavestio Milana Aćimovića, komesara za Ministarstvo unutrašnjih poslova, prvog čoveka srpske

kvislinške uprave. Letica se pri tome pozivao na saopštenje bivšeg narodnog poslanika Bogdana Ercegovca navodeći da „izbeglice ponovo pristižu“. Letica je molio Aćimovića „da se ovo hitno saopšti i zamoli za energičnu intervenciju na nadležnom mestu“.⁹¹ Letica je time molio Aćimovića za intervenciju kod nemačkog Vojnog zapovednika u Srbiji Helmuta Ferstera (Förster). Njemu je Aćimović već 4. maja 1941. uputio izveštaj o merama za proterivanje srpskog stanovništva, koje su preduzeli Mađari u Bačkoj, Bugari u južnoj Srbiji, kao i o posebno krvavim progonima Srba od Albanaca. U izveštaju su iscrpno opisani i progoni i ubistva Srba u ustaškoj državi, posebno pripadnika društvene elite, među njima i pravoslavnih crkvenih velikodostojnika.⁹² O masovnim zločinima u Glini i u Gospiću je obaveštena i jugoslovenska izbeglička vlada preko poslanstva u Lisabonu u kojem je zagrebački advokat, jevrejski izbeglica, Lujo Vajsman, 30. jula 1941. dao izjavu.⁹³

Razni oblici nasilja i masovno ubijanje uzrokovali su izbegništvo Srba iz Gline i okoline na nemačko okupaciono područje u Srbiji. Obezglavljene porodice su „dobrovoljno“ poklanjale svoju imovinu da bi obezbedile dokumente za odlazak.⁹⁴ U skladu sa zagrebačkim sporazumom nemačkih i ustaških hrvatskih vlasti od 4. juna 1941, Srbi su „legalno“ proterivani preko Državnog ravnateljstva za ponovu dok su na njihovim imanjima naseljavani Hrvati preko Zavoda za kolonizaciju.⁹⁵ Masovni pokolji tokom leta doveli su do pojačanog priliva izbeglica iz glinskog kraja u Srbiju, tako da je većina, njih 80, izbegla u julu 1941.⁹⁶ U drugoj polovini maja i tokom juna 1941. nastavljena su pojedinačna i grupna hapšenja i ubijanja Srba iz sela oko Gline, kao i onih koji su prolazili ili su se našli u njoj. Sredinom juna zatvorena je i grupa od sedam hrvatskih levičara, među njima i jedan Srbin, ali su posle mesec dana pušteni. I kasnije su povremeno hapšeni Hrvati antifašisti u Glini i okolnim selima, a krug protivnika režima se postepeno širio.⁹⁷

Pokolj glinskih Srba maja 1941. se zasnivao na ideološkim načelima ustaške organizacije i na državnoj politici uništenja. Tada nije bilo ni pomena o nekom otporu koji će kasnije redovno služiti kao motivacija i razlog za nastavak procesa uništenja. Sve agresivnija propagandna akcija državnih vlasti (u štampi, na javnim zborovima) nije ostavljala dilemu o tome šta će se Srbima desiti. Svojevrsna potvrda onoga šta se 13. maja dogodio glinskim Srbima je bio govor ministra Puka na manifestacionoj skupštini u Glini 1. juna 1941. Pominjući povelju austrijskog cara Leopolda⁹⁸, Puk je naglasio da je došlo

vreme da tada naseljeni „elementi“ odu iz Hrvatske ili su već „otišli“.⁹⁹ Glinske ustaše i sam Puk su dobile javnu pohvalu za svoj rad u centralnom državnom dnevniku, *Hrvatskom narodu* od 3. juna 1941.

Nasilja, hapšenja, deportovanja u logore i sve masovnija ubistva izazvali su spontani, zatim i organizovani otpor Srba.¹⁰⁰ Početak organizovane ustaničke borbe na Baniji je označen napadom partizanske grupe Vasilja Gaćeše na železničku stanicu i zgradu opštine u Banskome Grabovcu u noći 23/24. jula 1941. Tada je na strani napadnutih poginulo ili ubijeno šest lica.¹⁰¹ Već sledećeg dana u Banski Grabovac je stigao ravnatelj Ustaškog redarstva (zapovednik ustaške policije) Božidar Cerovski sa 13. jurišnom sveučilišnom satnijom iz Zagreba i sa vodom oružnika (žandarma). Potera za ustanicima nije dala rezultata, ali je napad bio povod za organizovanje velikog krvoprolića. Odmah je otpočelo ubijanje „sumnjivih“ i masovno hapšenje srpskih seljaka po okolnim selima. Drugi dan po napadu stigao je zapovednik policijskih službi NDH Eugen Kvaternik i formiran je pokretni preki sud, koji je odmah počeo da osuđuje pohvatane Srbe na smrt. Od 24. do 27. jula postreljano je ili hladnim oružjem ubijeno nešto više od 1.285 srpskih muškaraca, od starijih dečaka do staraca, a deo pohapšenih je deportovan u logor Gospić.¹⁰² Od 27. jula do prvih dana avgusta 1941. u okolini Gline je nastavljeno hapšenje srpskih seljaka, koji su ubijani na stratištima u selu Prekopi, šikari Latinovo i šumi Kobiljači.¹⁰³

O pokoljima Srba u Banskome Grabovcu i na širem području Gline bili su obavešteni i nemački predstavnici, koji su navodili različite procene o broju žrtava. U svom izveštaju s kraja januara 1942, major Kne je naveo da su jula i avgusta 1941. pravoslavci izvlačeni iz vozova, osuđivani na smrt od prekog suda i odmah streljani ispred železničke stanice Banski Grabovac, kao i da su tome često prisustvovali Božidar Cerovski i Eugen Kvaternik. Naveo je i da su na ovu železničku stanicu dovoženi i ljudi iz Gline i streljani. Po njegovoj proceni, u okolini železničke stanice Banski Grabovac je sahranjeno oko 5.000 do 6.000 lica.¹⁰⁴ Prema podacima nemačkog poslanstva u Zagrebu tada je u dva odvojena masovna ubistva u okolini Gline ubijeno 650 Srba.¹⁰⁵

Posle napada nacističke Nemačke i njenih saveznika na Sovjetski Savez 22. juna 1941, javni diskurs je postao ne samo antisrpski i antijevrejski, nego i antikomunistički. To je iskorišćeno u propagandne svrhe u Banskome Grabovcu gde je iscenirano spajanje negativnih simbola, srpskih i komunističkih. Po naređenju kotar-

skog predstojnika u Glini Dragutina Impera, iz glinskog zatvora je dovedena grupa Srba, oni su odeveni u „četničke uniforme“, a zatim su sa crvenom zastavom upućeni u Banski Grabovac. Tamo su fotografisani i odmah zatim ubijeni.¹⁰⁶ O tome je putem novina obaveštena i najšira javnost. *Hrvatski narod* je 27. jula 1941. izvestio o hvatanju „većeg broja četnika“ u Glini i na Kordunu. Sve to je imalo jasnu funkciju širenja osećanja ugroženosti od Srba-četnika, identifikovanih sa komunistima radi što veće mobilizacije za borbu protiv ovog zla. Inscenirani ili stvarni akti otpora Srba, uz agresivnu propagandu, pretvarali su celokupnu srpsku mušku populaciju u smrtnog neprijatelja sa kojim se mora konačno obračunati.¹⁰⁷

Akcija uništenja Srba je nastavljena na području sednih kotara Vrginmost i Vojnić odmah pošto se 27. jula 1941. odatle povukla italijanska vojska. Prema podacima ustaških vlasti tada je ubijeno oko 400 srpskih muškaraca i žena, a njihova imovina je opljačkana ili uništena.¹⁰⁸ U Glini je ubrzo uspostavljena komanda veće grupacije ustaških oružanih formacija (Ustaške vojnice) sastavljene od 10 ili 12 satnija (četa), koje su zatim bile raspoređene u raznim mestima Korduna, Banije i Cazinske krajine. Ove jedinice su stavljene pod komandu ustaškog pukovnika Tomislava Rolfa.¹⁰⁹ Njegovo sedište je bilo u Glini gde je bilo sedište tri ustaške satnije iz ove grupacije.¹¹⁰

Dolaskom novih ustaških jedinica stvoreni su uslovi za nastavak akcije masovnog uništenja srpskog stanovništva. Pokolji na području Banije, Korduna, Bihaća, Cazinske krajine, Bosanske Krupe i Bosanskog Novog tada su dostigli izuzetno velike razmere. Na brojnim manjim i većim stratištima ubijani su ne samo muškarci, nego i celokupno srpsko stanovništvo pojedinih sela ili grupe sela, dok je njihova imovina opljačkana ili uništavana. Pored niza manjih stratišta, po broju žrtava kao mesta masovnog ubijanja se izdvajaju Garavice i Ceravica kod Bihaća, Mehino stanje kod Velike Kladuše, Baića jame kraj Hrvatske Kostajnice.¹¹¹ Više hiljada žrtava ubijenih na području Bihaća i Velike Kladuše je poticalo sa susednih područja Korduna i Like. Prema proceni u izveštaju Operativnog štaba partizanskih odreda Bosanske krajine, tada je samo na prostoru Bihaća ubijeno između 12.000 i 15.000 Srba.¹¹² Obaveštajno odeljenje Feldkomandanture Zagreb je 30. januara 1942. izvestilo da je broj ubijenih (streljanjem i klanjem) u srezu Bihać procenjen na 10.000 do 12.000 ljudi. Navedeno je i da su u Velikoj Kladuši ljudi saterani u crkvu, tamo zaklani, a

crkva je zatim spaljena. Na mostu u blizini istog mesta je streljano 16 dece uzrasta od 6 do 14 godina, a članovima porodica je bilo zabranjeno da ih odmah sahrane.¹¹³ Broj žrtava je na nekim od stratišta je bio toliki da su se lokalne vlasti plašile za zdravlje okolnog stanovništva. U okolini Bihaća i Velike Kladuše ogroman broj leševa je bio plitko zakopan zbog čega su se vlasti plašile širenja zaraze zbog zagađenja vode.¹¹⁴ Sistematsko i masovno ubijanje Srba su vršile pre svega redovne ustaške jedinice (Ustaška vojnica), a zajedno sa njima ili samostalno, često i naoružani civili („divlje ustaše“ ili ustaška milicija) pod vođstvom lokalnih ustaških vođa.¹¹⁵

POKOLJI U GLINSKOJ PRAVOSLAVNOJ CRKVI I NJIHOV ODJEK

Ustaške i druge oružane formacije NDH su kao mesta za torturu i za egzekucije Srba koristile i pravoslavne sakralne objekte. To je sigurno imalo snažan simbolički značaj i za egzekutore i za njihove žrtve. Tokom leta 1941. masovne egzekucije su vršene u crkvama u Širokoj Kuli, Velikoj Kladuši i Bosanskoj Krupi.¹¹⁶ Prognani Slovenci, koji su preko iseljeničko-useljeničkog logora u Slavonskoj Požegi stigli na Kordun jula i avgusta 1941, bili su svedoci masovnih zločina nad Srbima, među njima i u crkvi u Širokoj Rijeci u opštini Krstinja. Ustaše su dovele srpske žene i decu u crkvu, pod izgovorom da će doći katolički sveštenik i prevesti ih u katoličku veru čime će spasiti život. „Kada su svi već bili u crkvi, ustaše su je zaključale, oko nje nabacali slamu koju su kasnija zalili benzinom.“¹¹⁷ I kasnije su pravoslavne crkve korišćene kao mesta masovnih egzekucija Srba, uglavnom žena i dece, posle čega bi sledilo uništavanje i crkava i žrtava u njima (crkve u Švici, Kolariću, Sadilovcu, Kusonjama, Zborištu)¹¹⁸.

Ubijanje Srba u glinskoj pravoslavnoj crkvi Rođenja Presvete Bogorodice izdvaja se od ubijanja na drugim lokacijama iz nekoliko razloga. Radilo se o ubijanju izuzetno velikog broja ljudi na najsuroviji način u sakralnom objektu u samom centru jednog manjeg grada, koji nije bio daleko od prestonice ustaške države. Pri tome egzekutori nisu krili da vrše masovno ubijanje, štaviše, oni su o tome javno govorili i ponosili su se svojim zločinima. Kako je ubrzo posle ubijanja crkva do temelja srušena, zločin je dobio još snažniju simboliku, kako za žrtve i kolektivitet kojem su pripadale, tako i za egzekutore i državu čiju politiku su sprovodili. Masovno ubijanje u crkvi je simbolizovalo fizičko uništenje srpskog naroda,

dok je rušenje crkve bilo simboličko uništenje njihovog verskog i kulturnog identiteta. Time su ispunjeni ciljevi javno proklamovane politike da se u potpunosti ukloni srpsko „strano telo“ sa hrvatskog životnog prostora.

Zločin u glinskoj pravoslavnoj crkvi je relativno brzo postao poznat ne samo u Glini i okolini, nego i mnogo šire. Izvori obaveštenja o zločinu su bili različite provenijencije i stepena verodostojnosti tako da su i neke osnovne činjenice o njemu bile u mnogo čemu različite. To se pre svega odnosilo na hronologiju događaja, pitanje koliko pokolja je bilo u crkvi, ko su bili egzekutori, koliki je bio broj žrtava, pa i kakva je bila njihova struktura. U izvorima i usmenoj tradiciji zločin je najčešće vezivan za ubijanje Srba sakupljenih u Vrginmostu početkom avgusta 1941. Oni su okupljeni radi preobraćenja u rimokatoličku veru („pokrst“) što je trebalo da im osigura život i imanje. Umesto toga, ustaše su ih uhapsile, odvezli u Glinu i u tamošnjoj pravoslavnoj crkvi poklali. Sa određenim varijetetima, pre svega u broju ubijenih, taj narativ je decenijama bio prihvaćen i u javnosti i u historiografiji.

Prema sećanju Milana Crevara, kojeg opširno citira partizanski prvoborac sa Korduna Rade Bulat, drugog dana po odvođenju Srba iz Vrginmosta, njihove supruge su otišle u Glinu i saznale da su oni poklani u crkvi.¹¹⁹ Vesti o pokolju u glinskoj pravoslavnoj crkvi su se brzo proširile i u centru ustaške države. Vladimir Velebit, istaknuti član Komunističke partije Jugoslavije, koji je poluilegalno živio u Zagrebu, se sećao da su u grad stizale vesti o masovnim ustaškim pokoljima Srba na Kordunu, u Slavoniji, Lici, Hercegovini. Do njega i ostalih je stigla i vest o pokolju u glinskoj crkvi.¹²⁰

Širenju vesti o pokolju je doprinela i partizanska propaganda, kako u samoj Hrvatskoj, tako i na širem jugoslovenskom prostoru. Već u drugoj polovini avgusta 1941. vest je preneo *Bilten Glavnog štaba Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije*. Članak je potpisan sa T.T. što su bili inicijali kojima se Josip Broz Tito potpisivao u partizanskoj štampi. On je članke za list pisao na osnovu izveštaja koje je dobijao iz raznih delova okupirane Jugoslavije. Izveštaji su svake nedelje, ali neredovno, stizali i od komunističkog rukovodstva iz Hrvatske.¹²¹ Vest o zločinu u Glini je doneta u drugom broju lista pod datumom 19. avgust 1941. u okviru članka sa naslovom „Teror besni po čitavoj zemlji“ u odeljku gde je reč o zločinima u Hrvatskoj.

„U Hrvatskoj Pavelićeve krvničke horde nastavljaju svoje zločine po srpskim selima ubijajući mirne žitelje.

Tako su pohvatali u selima Vlahović, Grabovac, Ravno Rašće i Drenovac 500 staraca, žena i dece i odveli ih u Gospić gde su ih masakrirali. U toj istoj okolini, ustaše Pavelića poklali su 16 žena i 10 staraca. U okolini Gline opet je pohvatano zadnjih dana 300 žitelja koje su ustaše dovele u Glinu i u jednoj crkvi jednostavno poklali. Neke narodne izdajice između Srba-kulaka i popova pozvali su narod da se vrati iz šuma kućama. Kad se narod vratio, bilo je odmah uhvaćeno oko 700 ljudi. Ustaška zver, major Vidaković, dao ih je sve poklati i to na ovaj način: prvu grupu poklao je u odelima, a posle toga su ustaše svukli mrtvima odela i ista dali na pranje da bi ih mogli prodati. Drugu grupu dao je taj zločinac najpre svući, pa tek onda poklati. Sva ta odela prodana su za stare krpe. U Vrgin Mostu je isto tako uspelo kulacima da obmanu 50 ljudi, koji su se vratili svojim kućama, ali je od njih odmah bilo 39 uhvaćeno i streljano, a ostalim je uspelo da se spasu bekstvom u šumu“. U članku je navedeno i da je u selima Taborištu i Ružinama ubijeno po 60 lica, kod Vojnića 400 žitelja i oko Cetin Grada oko 2.000 srpskih žena i dece, kao i da je to „samo nekoliko slučajeva zverskih zločina nad srpskim življem koje vrše Pavelićeve ustaše[...]“¹²²

Brozov članak je zasnovan na izveštaju Vladimira Popovića, delegata Centralnog komiteta KP Jugoslavije,¹²³ koji je tada rukovodio Centralnim komitetom KP Hrvatske. U Brozovom članku u *Biltenu* gotovo doslovno su preuzeti podaci iz Popovićevog izveštaja o klanju preko 300 ljudi u glinskoj crkvi, o ulozi „popova i kulaka“, kao i o klanju grupe od 700 ljudi koje je organizovao „ustaški major Vidaković“.¹²⁴

O zločinima u glinskoj crkvi širene su vesti i na područjima zahvaćenim ustaškim pokoljima i na šim područjima tog dela ustaške države preko partizanskih letaka. U letku „Obavještenje broj 2.- Okružnog komiteta Komunističke partije Hrvatske u Karlovcu kolovoza meseca 1941. godine“¹²⁵ nabrojani su zločini ustaša na Baniji, Kordunu i u Cazinskoj krajini. Navedeno je da je do sredine avgusta na zverski način ubijeno 6.460 srpskih muškaraca, žena i dece, od toga u kotaru Gline njih oko 2.600, ne računajući na „cele vozove ljudi, žena i dece“ upućenih u logor Gospić. Kao izvršioc zločina su okrivljeni Pavelić i „frankovačka gospoda“, ali su kao najveći krivci i nalogodavci ubijanja i interniranja Srba označeni Hitler i Musolini.¹²⁶ U letku se pozivalo na borbu „protiv talijanskih i njemačkih fašista i domaćih izdajnika ustaša“ i stvaranje jedinstvenog antifašističkog fronta Hrvata, Srba i Muslimana. Isticalo se da sa zločin-

cima „nema sporazuma“. Poziv na zajedničku borbu je svakako odražavao bojazan partizanskog rukovodstva da dolazak italijanske vojske u Drugu zonu NDH ne izazove rascjep među ustanicima i sporazum o nenapadanju sa Italijanima. Dolazak italijanskih trupa od sredine avgusta 1941. je značio prekid pokolja Srba i njihovo vraćanje kakvom-takvom redovnom životu.¹²⁷ Pitanje odnosa prema Italijanima, uz suštinske ideološke i političke razlike, ubrzo je dovelo do rascjepa, kasnije i do nepomirljivog sukoba među ustanicima u delu Like i severne Dalmacije, kao i na širem jugoslovenskom prostoru.

U letku karlovačkih komunista, kao najstrašniji primer ustaških zločina naveden je pokolj u glinskoj (pravoslavnoj) crkvi. Nije jasno da li su kao izvor poslužila obaveštenja iz prve ruke ili glasine, ali u letku su i navodi koji se mogu naći samo u još jednom posrednom izvoru. Kao organizator pokolja i u ovom letku je označen „ustaški major Vidaković“ iz Gline što se svakako odnosilo na ustaškog tabornika iz Gline Nikolu Vidakovića¹²⁸. U letku je navedeno da je on uputio pohvatane muškarce, žene i decu u crkvu gde su oni zverski mučeni: rezanjem vratova, polaganim ubadanjem u grudi, klanjem dece pred očima majki, koje su zatim i same ubijane. Klanje je vršeno po grupama, žrtve su morale da se svuku, a žene žrtava bi morale da operu odeću svojih ubijenih muževa. Navedeno je i da je deo ljudi poklan u šumi Koviljači (verovatno: Kobiljači, *prim. autora*). U letku je navedeno i da je narod u mnogim mestima poverovao u pozive da će im prekrštavanje obezbediti miran život. Međutim, svi koji su u to poverovali „bili su zarobljeni i poklani“¹²⁹ Ovo je bilo jasno upozorenje da su pozivi na pokatoličavanje prevara da bi se Srbi prikupili u što većem broju i ubili. To je verovatno bila aluzija na pokolj Srba iz Vrginmosta, što je bio najočitiji primer korišćenja „pokršćavanja“ za njihovo masovno uništenje. Detaljni opisi ustaških zverstava svakako su bili u funkciji opšte mobilizacije za borbu protiv ustaša.

Sličnosti Saopštenja Okružnog komiteta Komunističke partije Hrvatske u Karlovcu sa opisom događaja u Glini iz *Biltena* dozvoljavaju pretpostavku da su oba zasnovana na istom ili sličnom izvoru. Međutim, treba uočiti značajne razlike između sadržaja letka karlovačkih komunista, sa jedne strane, i Popovićevog izveštaja i Brozovog članka, s druge strane. Optužba da su ne samo srpski „kulaci“ (prema boljševičkoj terminologiji to su bili bogati seljaci), nego i (pravoslavni) „popovi“, pozivali narod da se vrati svojim kućama, nije mogla da se

nađe u letku karlovačkih komunista. Oni su mnogo bolje znali šta se zaista događalo i takvi navodi bi delovali u najmanju ruku neubedljivo. I pored izveštaja Vladimira Popovića, Brozu je moralo biti poznato da su srpski pravoslavni sveštenici ili ubijeni ili proterani u okupiranu Srbiju, zajedno sa desetinama hiljada drugih Srba iz ustaške države. O tome je mogao i lično da se uveri jer je jedan od njegovih ilegalnih stanova u Beogradu bio u blizini izbegličkog logora u Topovskim šupama na Autokomandi. U ovim izveštajima i člancima je na sceni bilo doktrinarno komunističko revolucionarno rezonovanje koje nije mnogo marilo za realne prilike i činjenice.

O ubijanju u glinskoj pravoslavnoj crkvi kratku vest je doneo još jedan ilegalni partizanski list, *Vjesnik radnog naroda* u broju 3 od 29. avgusta 1941. U rubrici „Vijesti iz Hrvatske“ navedeno je sledeće: „U Glini su neki ljudi poverovali ‘ustaškoj riječi’ i vratili se iz šume kući. Odmah su bili zatvoreni i istoga ih je dana strijeljano u crkvi 120“.¹³⁰ Ako imamo u vidu letak karlovačkih komunista i izveštaj koji je upućen rukovodstvu jugoslovenskih komunista u Beograd, malo je verovatno da urednici lista nisu znali više podataka o zločinu. Vest je tako stilizovana da pre svega bude upozorenje svima onima koji su se sklonili od ustaša u šumu da im ne veruju. Osnovna poruka ove vesti je bila da se treba pridružiti partizanima jer su oni, koji su poverovali ustašama, ubijeni u glinskoj crkvi i da se to može ponoviti na drugim mestima.

Vesti o pokoljima u Glini, od maja do avgusta 1941, su relativno brzo dospele do međunarodnih faktora. Jugoslovenski poslanik pri Svetoj Stolicu Niko Mirošević Sorgo je u nekoliko navrata obaveštavao vatikanski Državni sekretarijat o ustaškim pokoljima Srba. U dve promemorije, 19. avgusta i 1. septembra 1941.¹³¹ poslanik je obavestio Svetu Stolicu o pokoljima u Glini i okolini, napose o pokolju u glinskoj crkvi. U to vreme su se odnosili Svete Stolice i jugoslovenske vlade u izbeglištvu već bili pogoršali zbog blagonaklonog stava Vatikana prema ustaškoj državi.¹³² Izvor obe promemorije su bila dva svedočenja napisana na slovenačkom jeziku čiji autor se ne može identifikovati, kao ni put kojim su svedočenja dospela do jugoslovenskog poslanika.

U promemoriji od 19. avgusta 1941. poslanstvo je navelo da se radi o informacijama koje potiču od inteligentne osobe, koja je katolik, a nije ni Srbin ni Hrvat.¹³³ Osnova promemorije je bio dokument pod naslovom „Promemorija o pokolju Srba u Hrvatskoj i Mađar-

skoj“.¹³⁴ Na osnovu sadržaja dokumenta i promemorije može se zaključiti da je autor informacije Slovenac, koji je bio dobro obavešten iz više izvora, i da je to osoba koja se kretala u raznim krugovima i u Srbiji i u NDH, kako katoličkim, tako i pravoslavnim. Uz ostale slučajeve masovnih i pojedinačnih ubistava, pomenuto je i ubistvo 450 do 470 srpskih muškaraca u Glini što se svakako odnosilo na majski pokolj.

Jugoslovenski poslanik je 1. septembra 1941. uputio vatikanskom Državnom sekretarijatu novu promemoriју. Kao i ona od 19. avgusta, nova promemoriја se odnosila na akciju uništenja Srba u Hrvatskoj („l'action d'extermination des Serbes en Croatie“), ali sa nekim dodatnim detaljima koji se odnose na pomenute događaje. Mirošević Sorgo je naveo da se radi o svedočenju ugledne osobe koja se našla na tom mestu u vreme kada su se odvijali navedeni događaji, a zatim je citirao dobijenu informaciju. Tokom noći 31. jula/1. avgusta u Glinu je dovedeno mnogo ljudi iz okoline grada. Najmanje njih 150 je zatvoreno u pravoslavnoj crkvi u noći 1/2. avgusta poklano. I dan kasnije se videlo crveno od krvi na putu pred tom crkvom. Trojica su još bila živa u vrhu zvonika, koji su ili ubijeni, ili su skočili i ubili se. Narednih dana su više puta kamionima dovozili Srbe, sakupljali ih u crkvi i na drugim mestima, a sledećeg dana su ih navodno postreljali u glavu na raznim mestima u okolini grada. Videlo se da su ih vozili na kamionima naslagane u redovima jedne preko drugih i da su ih u tom položaju više puta streljali. Streljane su zakopavali u jame i polivali krečom. Na kraju informacije je navedeno da su sve žrtve pravoslavci i da su masakrirani bez razlike i bez izuzetka. Broj žrtava nije poznat, „ali se govori 10.000.“¹³⁵

U svom odgovoru na dve promemorije jugoslovenskog poslanstva, koji je upućen 27. septembra 1941, Državni sekretariјat je izrazio veliko žaljenje Svete Stolice zbog svih nasilja, „a osobito ako to čine katolici“. Navedeno je i da su izaslaniku Svete Stolice u Hrvatskoj, opatu Markoneu, data potrebna uputstva.¹³⁶ Ta uputstva su sadržana u pismu državnog sekretara kardinala Maljonea (Maglione) apostolskom vizitatoru u NDH opatu Markoneu od 3. septembra 1941.¹³⁷ Ovaj hladan i rutinski odgovor jugoslovenskom poslanstvu na nove vesti o masovnim pokoljima Srba, uz ostalo i u pravoslavnoj crkvi u Glini, dobro ilustruje generalni stav Svete Stolice prema ustaškoj državi i njenoj politici prema pravoslavnim Srbima. Vesti o pokoljima, nasilnoj konverziji pravoslavnih Srba na rimokatoličku veru i o učešću klera u tome u Vatikanu su generalno odbacivane

kao „srpsko-pravoslavna propaganda“. Sveta Stolica je nastojala da zbivanja u ustaškoj državi prekrije velom ćutanja što je trajalo do kraja rata.¹³⁸

Jedan izvor o zločinu u glinskoj pravoslavnoj crkvi, nastao nešto više od mesec dana posle događaja, postao je poznat u okupiranoj Srbiji, a zatim i u javnosti zapadnih zemalja. Srpska željeznička policija je 9. septembra 1941. uhapsila izvesnog Hilmiju Berberovića, koji je stigao u Beograd zagrebačkim putničkim vozom. On je zatim upućen u Odeljenje specijalne policije Uprave grada Beograda gde je narednog dana dao izjavu.¹³⁹ U njoj je naveo da je posle kapitulacije jugoslovenske vojske regrutovan u hrvatsku vojsku i sa svojom četom upućen u glinski srez. Opisao je zločine koje je njegova jedinica počinila nad Srbima, uz ostalo i pokolje u srpskoj pravoslavnoj crkvi u Glini u kojima je i sam učestvovao. Naveo je i da je u Glini ostao do početka septembra 1941. kada je otpušten iz vojske. Posle četiri dana policija je pustila Berberovića iz zatvora i proterala ga iz Srbije.¹⁴⁰

U okupiranoj Srbiji, pod strogom nemačkom kontrolom, bilo je isključeno da se podaci o pokoljima Srba u ustaškoj državi javno publikuju. Međutim, desetine hiljada izbeglica su neprekidno donosile vesti o užasima masovnog uništenja o čemu su sistematski prikupljani podaci. Kvislinška vlada generala Nedića je posrednim putem dostavljala jugoslovenskoj vladi u izbeglištvu dokumente o zločinima u zemlji, uz ostale i o zločinima ustaške države. Na osnovu tih podataka jugoslovenska ambasada u Turskoj je 11. novembra 1941. izvestila vladu u Londonu da je u NDH ubijeno 350.000 Srba. Izveštaju je pridodato saslušanje Hilmije Berberovića o pokolju u glinskoj crkvi.¹⁴¹ Prema sećanjima Adama Pribićevića, on je poslao jedan primerak izjave o pokolju u crkvi u Glini preko Turske. To je kasnije Većeslav Vilder pročitao na londonskom radiju, mada Pribićević nije bio siguran da je to primerak izveštaja koji je on sastavio.¹⁴² Izjava Berberovića o pokolju u glinskoj crkvi je u celini objavljena 1943. u publikaciji o progonima Srpske pravoslavne crkve i masakru srpskog naroda, koju je priredila Dijeceza Srpske pravoslavne crkve za Sjedinjene Američke Države i Kanadu.¹⁴³

O ustaškim zločinima u Glini i okolini, kao i o zločinu u glinskoj pravoslavnoj crkvi su bile obaveštene i nemačke vojne vlasti, kako u NDH, tako i u okupiranoj Srbiji. Prema izveštaju zagrebačke feldkomandanture od kraja januara 1942,¹⁴⁴ pravoslavci iz Čemernice su pozvani u Vrginmost da bi prešli na rimokatoličku veru

Sl. 1. Unutrašnjost pravoslavne crkve u Čemernici (Škola narodnog zdravlja „Andrija Štampar“)

posle čega bi mirno živeli. U svečanom raspoloženju Srbi su se 30. jula 1941. okupili u Vrginmostu, ali su muškarci pohapšeni i tokom noći prebačeni u Glinu. Jedan deo je ubijen u blizini železničke stanice Grabovac, „a drugih oko 300 lica su čak uterani u crkvu u Glini i u ovoj crkvi su zaklani“. Odatle su ubijeni kamionima prebačeni u šumu kraj Banskog Grabovca. Utvrđeno je da postoje osobe koje su to videle svojim očima, ali se ne usuđuju da svedoče i potpišu jer bi izgubile život. U izveštaju je relativno precizno navedeno nekoliko lokacija masovnih grobnica ubijenih Srba u okolini Gline. Opisani su i masovni pokolji u selima u okolini Gline gde su žrtve bili muškarci, žene i deca čije su kuće zatim spaljene. Nemački predstavnici su već avgusta i septembra 1941. „o ovim incidentima“ detaljno izveštavali ministra unutrašnjih poslova NDH Andriju Artukovića, koji je obećao pomoć. Međutim, i posle toga je „redovno i dalje dolazilo do streljanja pravoslavaca, iako ne više u tako velikom obimu“.¹⁴⁵

Ubijanje Srba u glinskoj pravoslavnoj crkvi jula 1941. je opisano je i u izveštaju nemačke Službe bezbednosti iz maja 1943¹⁴⁶ Navedeno da su posle „ovih zverstava“, odnosno posle ubijanja glinskih muškaraca, žena i dece, kao i ubijanju i pljačkanju trgovaca stokom, gotovo svi seljaci iz okolnih sela izbegli u šume. Zatim su ustaše uputile poziv tim seljacima obećavajući im punu slobodu ako pređu na rimokatoličku veru. „Veliki deo seljaka je to prihvatio, napustio je šumu i vratio se u svoja sela. Ubrzo potom je pripremljen čin prekrštavanja i seljaci

su, zbijeni u grupi, marširali ka Glini da bili prekršteni u srpskoj crkvi. Za prekrštavanje se prijavilo oko 250 osoba, koje su u crkvi primila šestorica pripadnika ustaša. Posle uzlaska seljaka, crkva je zaključana. Potom su seljaci morali da legnu sa licem prema tlu posle čega su šestorica pripadnika ustaša probadali seljake koji su ležali ranije pripremljenim batinama zašiljenim kao koplja. Sa pripadnicima ustaša koji su se zatim pojavili oni su ubili seljake jednog za drugim. Ubijeni su kamionima prebačeni u šumu Kihalc i tamo zakopani“.¹⁴⁷ Ta lokacija se inače pominjala kao mesto zakopavanja žrtava i u prethodna dva pomenuta zločina.

Izveštaj nemačke Službe bezbednosti o ubijanju u glinskoj crkvi iz maja 1943. pruža manje podataka nego izveštaj zagrebačke feldkomandanture iz januara 1942. Ipak, na osnovu oba izveštaja vidi se da su pokolji Srba, napose pokolj u glinskoj pravoslavnoj crkvi, imali veliki uticaj na zbivanja i na stanovništvo, i na teško pogođene Srbe, i na Hrvate. Prema izveštaju feldkomande, žrtve su bile Srbi iz Čemernice, koji su posle prevare sa prekrštavanjem u Vrginmostu, dovedeni u Glinu, gde je njih 300 poklano u crkvi, dok su ostali streljani kod Banskog Grabovca. U ovom izveštaju došlo je do spajanja dva događaja: masovnog streljanja posle ustaničke akcije na Banski Grabovac i ubijanja Srba iz okoline Vrginmosta u glinskoj pravoslavnoj crkvi. U izveštaju Službe bezbednosti iz maja 1943. je navedeno da se radi o Srbima iz okoline Gline, koji su pozvani da pređu na rimokatoličku veru u samu Glinu. Njih oko 250 je organizovano

došlo, ali je umesto toga uvedeno u crkvu, a zatim surovo ubijeno od ustaša. Po svom sadržaju ovaj izveštaj se više odnosi na ubijanje Srba skupljenih u Vrginmostu, s tim što je po njemu čin prekrštavanja trebalo da se održi u samoj Glini. U ovom izveštaju su kao žrtve pokolja u crkvi predstavljeni Srbi iz okoline Gline. Razlika između brojeva žrtava navedenih u oba izveštaja, 300, odnosno 250, nije velika što ukazuje na mogućnost da su izvor informacija za oba izveštaja bili ljudi iz istih krugova.

Jedini poznati službeni izvor hrvatske ustaške provenijencije sa opisom zločina u glinskoj crkvi je mesečni izveštaj Velike župe Pokupje za oktobar 1942. o stanju u Velikoj župi.¹⁴⁸ Iz izveštaja se vidi da su vlasti „sredinom ljeta“ 1941. registrovale jedan zločin u glinskoj crkvi, ali su ti izvori do danas nepoznati. U izveštaju su opisani događaji iz 1941. godine, za koje je procenjeno da su doveli do toga da partizani gospodare celim područjem kotara Vojnić i Topusko (izuzev Vukmanića i Topuskog). Kao glavni uzroci takvog stanja su navedena dva događaja za koje su okrivljene ustaše iz Gline. Pozivajući se na podatke Velike župe Pokupje, u izveštaju je navedeno da je posle dve diverzije, krajem jula 1941. u kotar Vojnić došla kaznena ekspedicija ustaša iz Gline koja je primenila „malo previše drastične mjere“. Oko 400 žena i ljudi je ubijeno, a imovina im je uništena ili opljačkana. Tome je sledilo odmetanje „pravoslavnog pučanstva“ u šume i sve veći broj napada na žandarmerijske i domobranske patrole i posade. U susednom kotaru Vrginmost se sredinom leta desio „također nezgodan ispad tih istih Glinskih ustaša“. U Vrginmostu je okupljeno oko 2.000 Srba da bi prešli u rimokatoličku veru. Međutim, oni su odatle kamionima odveženi u Glinu gde „su ih po grupama uvodili u crkvu tobože radi prielaza, a u stvari ti su ljudi bili u samoj crkvi svi poklani.“¹⁴⁹

Ovaj izvor je važan iz nekoliko razloga. Napisan je na osnovu službenih izvora, u njemu je naveden jedan od najvećih brojeva žrtava (2.000) koji se pominje u izvorima o zločinu, navedeno je da su žrtve u grupama dovođene u crkvu radi „prielaza“ i da su tamo svi poklani. To bi značilo da su žrtve negde bile zatvorene i da su odatle po grupama dovođene u crkvu i tamo ubijane. Ovo je jedini izvor u kojem je pokolj opisan na takav način, ali se na osnovu navedenog broja žrtava i ubijanja u više navrata posredno može zaključiti da se radilo o (barem) dve grupe žrtava koje su ubijene u glinskoj pravoslavnoj crkvi i da su svih 2.000 dovedenih ubijeni u njoj.

Vesti o zločinu ustaša u glinskoj pravoslavnoj crkvi su se brzo proširile, kako usmenim putem, tako i partizanskom propagandom. Brzo širenje vesti o pokolju Kordu-

naša u glinskoj crkvi je bilo snažan podsticaj za organizovanje partizanskih odreda na Kordunu¹⁵⁰, kao i na širem području Banije i Korduna. Identitet nekih od počinilaca je bio dobro poznat jer su se i sami hvalili svojim zločinima. Partizani su nastojali da uhvate i kazne zločince, a jedan od njih je kažnjen već mesec dana posle pokolja. Prema izveštaju Okružnog komiteta KP Hrvatske za Karlovac Centralnom komitetu KP Hrvatske, „5. IX likvidiran ustaški krvnik Žinić iz Gline. Sudjelovao je u klanju ljudi u glinskoj crkvi.“¹⁵¹ Prema izveštaju sa konferencije delegata NOP-a Korduna i Banije održane 19. i 20. septembra 1941. na Petrovoj Gori, sa Žinićem je uhapšen još jedan „ustaški krvolok iz Gline, Mazalović i zajedno sa njim ubijen.“¹⁵²

Zločin u glinskoj crkvi je dobio ulogu simbola stradanja Srba u ustaškoj državi time i važnog sredstva mobilizacije za borbu protiv nje. Za banijske partizane Glina je bila simbol masovnih ustaških zločina i zla upravo zbog pokolja u crkvi. Ivan Šibl je sa grupom zagrebačkih ilegalaca stupio u Banijski partizanski odred januara 1942. Posle dve godine on se našao u oslobođenoj Glini o čemu je ostavio sledeće svedočenje: „Dobro pamtim kako je nekadanji banijski partizanski odred obilazio oko Gline, tog zloglasnog gnijezda, i kako smo je svi proklinjali. Iz Gline je dolazilo uvijek samo zlo!...U njoj je i ona crkva u kojoj su ustaše poubijali sedam stotina Srba. Očevici kažu da je krv tekla kroz crkvena vrata.“¹⁵³

U kolikoj meri je Glina identifikovana sa stradanjima vidi se i po „Partizanskom bukvaru“ objavljenom avgusta 1944. latiničnim pismom. Za slovo „g/G“ simbol je bio crtež groba, za šta su se vezivale reči: grob, glina, GLAVNI ŠTAB i garancija.¹⁵⁴ O snazi simbolike crkve-stratišta govori i činjenica da su temelji srušene crkve poslužili kao podijum za partizanske govornike na velikom zboru koji je organizovan odmah posle zauzimanja (oslobođenja) Gline 11. januara 1944.¹⁵⁵ Isto mesto je iste godine dobilo naglašeniji nacionalni značaj za srpski narod Banije, Korduna i cele Hrvatske. Posle izvesne promene politike hrvatskog komunističkog rukovodstva prema Srbima i većeg uvažavanja njihove nacionalne individualnosti, u Glini je 20. oktobra 1944. osnovano Srpsko pjevačko društvo Obilić. Dva dana kasnije, na temelju porušene crkve-stratišta izvršeno je svečano osvećenje društvenog barjaka. To je bila tradicionalna srpska trobojka sa crvenom zvezdom i nazivom hora ispisanim ćirilničnim pismom.¹⁵⁶ Na istom mestu je posle okončanja rata održan barem jedan parastos žrtvama pokolja na kojima je, sudeći po fotografiji, učestvovao i hor SPD Obilić.¹⁵⁷

Sl. 2. Glavna ulica u Glini 1940. godine. Desno od crkve je kuća pekara Ilije Letića, prve žrtve noćnog hapšenja glinskih građana srpske narodnosti u noći 11./12. svibnja 1941. godine: „Odmah pred kućom ubijen je Ilija Letić, sin Dušan bio je tada ranjen, a dva su njegova šegrti Rade i Slavko bili od ustaša ranjeni, i ustaša emigrant ih je dokrajčio odmah bajonetom.“

(VUJASINOVIĆ et al., *Glina 13. maja 1941.*, str. 33)

Etabilirana simbolika mesta masovnog zločina u glinskoj pravoslavnoj crkvi je trebala da posluži ne samo za mobilizaciju za borbu protiv onih koji su takve zločine počinili, nego i za kažnjavanje krivaca. Te poruke su bile upućene i Srbima i Hrvatima, ali njihova recepcija svakako nije bila ista. Srbi su bili nosioci borbe protiv ustaške države od eskalacije politike uništenja u leto 1941, dok je partizanski pokret među Hrvatima zadugo imao malo pristalica. Drugačija situacija je bila na italijanskim okupacionim područjima gde su Hrvati masovno učestvovali u oslobodilačkom pokretu. O pitanju stava hrvatskog stanovništva u Glini i u glinskim selima prema ustaškoj državi i o zločinima nad Srbima postoji više istorijskih izvora različite provenijencije i stepena verodostojnosti. I pored toga, izgleda neosporno da su Glina i veći deo hrvatskih sela oko nje bili snažno ustaško uporište što su dokazali masovnom mobilizacijom u oružane formacije NDH i učešćem u zločinima nad Srbima.

Bogdan Sužnjević, finansijski službenik iz Donjeg Selišta, odakle je izbegao krajem oktobra 1942, izjavio je u Komesarijatu za izbeglice u Beogradu da su Hrvati iz Gline, Jukinca, Prekope, Kihalca, Viduševca, Šatornje i Novog Sela Glinskog skoro svi bili ustaše i da su učestvovali u pokoljima i pljački Srba. Istakao je da su među najopasnijim bili oni iz Prekope i Kihalca i iz sela opštine Bučica, koji su „bili strašno krvoločni i kiptili su od

mržnje na Srbe“. Ustvrdio je da većina Hrvata iz Joševce, Velike i Male Solne nisu bili ustaše i „dobro su se držali“, kao i manji deo Hrvata iz sela Stankovac.¹⁵⁸ Glinski komunista Ante Šešerin je dobro poznao lokalne prilike i smatrao je da su glinski građani uglavnom ustaške pristalice.¹⁵⁹ U to se uverio i mladi jevrejski partizan Vladimir Miler (Zeev Milo) koji je nekoliko meseci 1944. proveo u Glini. On je od glinskih građana saznao da su u leto 1941. ustaše sakupile nekoliko stotina muškaraca iz okolnih sela i odveli ih u Glinu. Tu su ih zatvorili u pravoslavnu crkvu i tamo ih poklali do poslednjega. Crkva je zatim porušena, a sve se to odigravalo pred očima glinskih građana.¹⁶⁰ Dr Gojko Nikoliš, šef sanitetske službe Vrhovnog štaba Narodonoslobodilačke vojske Jugoslavije, stigao je februara 1944. u Glinu radi učešća na Kongresu liječnika Antifašističke fronte Hrvatske. Smešten je u udobnoj građanskoj kući, a njegova domaćica ni malo nije krila svoje antipartizansko raspoloženje.¹⁶¹ Tom prilikom Nikoliš je razgledao ruševine glinske crkve „u kojoj su ustaše, avgusta 1941, poklali hiljadu i dvije stotine duša. Tu je ubijena i moja sestrina Dara Miljević iz Topuskog. Dara je bila učiteljica, vedra i nježna. Sa politikom nije imala savršeno nikakve veze, čak ni svoje srpstvo nije nikad isticala“¹⁶²

O raspoloženju glinskih građana i o prilikama u okolnim hrvatskim selima može da se sudi i na osnovu izve-

štaja o kratkotrajnom zauzimanju Gline od strane jedinica nemačke divizije Hiršfeld (Hirschfeld) krajem februara 1944. Prema izveštaju podžupana Velike župe Gora Ivice Simeona upućenom Ministarstvu unutrašnjih poslova 28. februara 1944,¹⁶³ jedinice pomenute divizije su 26. februara 1944. ušle u Glinu. „Narod oduševljeno dočekaao je istu diviziju sa zastavama, jer je vjerovao, da se podpuno oslobodio od partizana. Međutim, ista ta divizija povukla se je iz Gline već drugog dana u jutro u 6 sati i to u pravcu Petrinje.[...] Nije potrebno isticati patnje ponovne našeg naroda u Glini, jer su se partizani po povlačenju istih jedinica ponovno u Glinu vratili.[...] Jedinice koje su bile u Glini na svome povratku opljačkale su usputna hrvatska sela i to [...]“.¹⁶⁴

Savremenik događaja u Glini tokom Drugog svetskog rata, Janko Mikšić, sećao se prvog perioda uspostavljanja ustaške vlasti u Glini i okolini. Zapamtio je da formiranje ustaške satnije (čete) u Glini nije bilo bez teškoća. Kako je u Glini bilo oko 30 ustaša, radi popune satnije angažovani su ljudi iz okolnih hrvatskih sela. Od dela stanovnika hrvatskih sela osnovane su manje ustaške formacije „koje bi se u akcijama pridružile glinskoj ustaškoj satniji“.¹⁶⁵ U selu Maji ustašku satniju je osnovao lokalni učitelj, koji je vodio i lokalnu ustašku organizaciju. U satniju je ušla i grupa pripadnika nekadašnje Hrvatske seljačke zaštite. Mikšić je smatrao da je glavni motiv za pristupanje ustaškom pokretu bila mogućnost lakog i brzog bogaćenja „pomoću terora nad Srbima i napredno orijentiranim Hrvatima“.¹⁶⁶ On je naveo i više slučajeva spašavanja Srba od hrvatskih komšija i prijatelja u čemu je i sam učestvovao.¹⁶⁷ I drugi savremenici i učesnici događaja su smatrali da su za pristupanje ustašama odlučivali materijalni motivi.¹⁶⁸ Prema sećanju Nikole Mrakovića, „hrvatskim selima, koja graniče sa srpskim, obećana je srpska zemlja i sva imovina. Mnogi su nasjeli toj političkoj propagandi, odazvali se ustaškoj vlasti i stupili u ustaške formacije“.¹⁶⁹

Predstavnici nemačkih bezbednosnih službi u NDH, i vojnih i policijskih, imali su obaveštenja da stanovništvo ima negativan stav prema ustaškim pokoljima Srba. Očena majora Knea iz Feldkomandanture Zagreb, zasnovana i na ličnom uvidu o stanju u Glini u leto 1941, je bila da progoni Srba ne nailaze na odobravanje ni kod većine hrvatskog stanovništva i da ono pokušava da pomogne progonjenima.¹⁷⁰ Prema obaveštenjima Službe bezbednosti, ustaški teror je izazivao užasavanje ne samo Srba koji su njime pogođeni, nego i većine Hrvata. Stanovnici su, kao posebne primere koji su izazivali osudu, naveli

pokolj glinskih Srba juna (treba: maja; *prim. autora*) i pokolj u glinskoj pravoslavnoj crkvi jula 1941.¹⁷¹

UTVRĐIVANJE ČINJENICA O ZLOČINU I NJIHOVA RECEPCIJA

Iako je masovno ubijanje u glinskoj crkvi bilo dobro poznato, a njegova simbolika jasno određena, nikada nije izvršeno zvanično utvrđivanje svih bitnih činjenica o ovom događaju. Uslovi za istragu o zločinu su se ukazali tek posle partizanskog zauzimanja Gline 11. januara 1944. U svojim memoarima Gojko Nikoliš je zabeležio da je u vreme boravka u Glini februara 1944. prisustvovao javnom suđenju sedmorici ustaških egzekutora (koljača), organizovanom u prostorijama „Kasine“. „Četvorica, sa Klobučarom, ustaškim predjednikom opštine u Selištu,¹⁷² osuđeni su na smrt, a trojica na prisilni rad. Sud je vodio raspravu prilično nerutinizirano i mlako, više formalno, a trebalo je da bude impresivan politički spektakl.“¹⁷³ Na to suđenje se odnosi navod iz izjave župnika Žužeka pred Okružnom komisijom za ratne zločine na Baniji (OKRZ) date 18. oktobra 1944. On je naveo da je „zimus“ (prvih meseci 1944; *prim. autora*), „u procesu protiv Klobučara i drugova“, predložio veću vojnog suda pismo nadbiskupa Stepinca, koje se u međuvremenu zametnulo. Prema pismu, ministar unutrašnjih poslova Andrija Artuković je garantovao nadbiskupu „da će biti pošteđeni život i osigurana imovina Srba, prelaznika na rimokatoličku vjeru“.¹⁷⁴

Kotarski narodni sud u Glini je osnovan 5. februara 1944, a njegov sekretar je bio pravnik dr Aleksandar Goldštajn (Goldstein), koji je obavljao veoma odgovorne dužnosti u partizanskom pravosuđu u Hrvatskoj i vlasti na Baniji.¹⁷⁵ U literaturi o radu ovog suda se ne pominju suđenja za ratne zločine.¹⁷⁶ Međutim, prema Žužekovoj izjavi i Nikoliševim sećanjima, vidi se da je bilo bar jedno suđenje ustašama za ratne zločine. Bliži podaci o tom suđenju su nepoznati pa se ne zna ni da li je na njemu bilo pomena o zločinu u glinskoj pravoslavnoj crkvi. Istraga o tom zločinu je sigurno vođena jer je 1. maja 1944. pred Kotarskim narodnim sudom dao izjavu Ljuban Jednak, seljak iz Gređana,¹⁷⁷ jedini preživeli iz pokolja u crkvi.

U svojoj izjavi pred Kotarskim narodnim sudom, Ljuban Jednak je naveo da je sa brojnim drugim Srbima iz okoline Topuskog uhapšen krajem jula 1941. ili „pred Ilinje 1941“ (uoči Svetog Ilije, 2. avgusta; *prim. autora*). On je sa drugima zatvoren u zgradi opštine Topusko, dok su drugi zatvoreni u mesnoj pravoslavnoj crkvi. Tu

su mučeni i opljačkani, a zatim su noću stočnim vagonima otpremljeni u Glinu. Sećao se da je u svakom vagonu bilo njih po 150-160 ne navodeći ukupan broj vagona. U Glini su zatvoreni u do tada zaključanoj pravoslavnoj crkvi i popisani. Zatim je u crkvu došao „jedan domobran sa dvije zvijezde na ovratniku“ i rekao im da su Srbi već 1919. osuđeni na smrt i da će sada svi biti pobijeni. Dodao je da su oni svi četnici i njihovi krvni neprijatelji. Pred večer su im ustaše izmamile novac pod izgovorom da će ići na rad u Liku. Isto večer je stigla grupa ustaša u crkvu, naredili su da se upale sveće i da se svi svuku do košulje i gaća. Sledilo je sistematsko klanje zatvorenih Srba, čije leševe su egzekutori odvozili kamionom prema iskopanoj jami blizu sela Jukinac. Žrtve su naslagane u jami, a zatim je stigao kamion pun ljudi koji su ubijeni čekićima. Tu je silovana i ubijena učiteljica iz Bovića. Jednak je uspeo da se pritaji tokom ubijanja u crkvi i transporta, a zatim da ranjen izađe iz jame i spasi se. Iz jame se spasio i Božo Tarbuk iz Perne, ali je posle nekoliko dana sakrivanja predat ustašama i ubijen.¹⁷⁸

U svojoj najpotpunijoj izjavi datoj 15. juna 1945. pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Zagrebu, Jednak je dao drugačiju hronologiju događaja u odnosu na izjavu od 1. maja 1944. datu pred Kotarskim sudom. Naveo je da je uhapšen oko 27. avgusta 1941, da su u dva vagona njih oko 160 prebačeni u Glinu i zatvoreni u pravoslavnoj crkvi. Kada je došao poručnik¹⁷⁹ hrvatske vojske, prvo je pitao da li je neko pokršten. Javili su se beležnik iz Topuskog Pajo Vorkapić i Adam Korać¹⁸⁰ iz Čemernice, koji su pušteni. Zatim je poručnik rekao zatvorenima da su četnici i osuđeni na smrt što će danas biti izvršeno. Uveče su stigle ustaše i tražile da zatvoreni Srbi manifestuju Paveliću i NDH. Sledilo je klanje i odvoženje žrtava na dva kamiona do iskopanih jama. Preživeli su samo Jednak i još jedan koji su se pritajili. Trojica su se sakrila u oltaru za koje je kasnije čuo da su se popeli u zvonik crkve gde su ubijeni. Pobijeni su u dva kamiona odvoženi u selo Marin Brod gde su bacani u veliku iskopanu jamu. Kasnije je stigao kamion sa 40 vezanih ljudi koji su čekićima i sekirama ubijeni i pobacani u istu jamu. Ljuban Jednak i Božo Tarbuk su preživeli pokolj, izvukli se iz jame i pobjegli, ali je Tarbuk kasnije ubijen.

U svojoj trećoj izjavi, datoj na suđenju Stepincu i drugima, Jednak je izneo najviše detalja, ali ima i karakterističnih razlika u odnosu na prethodne dve izjave. Može da se pretpostavi da je izjava pre objavljivanja redigovana ili da je sam Jednak izneo nešto drugačije sećanje. O vremenu hapšenja je naveo samo da je to bilo 1941. u

vreme kada se kupilo seno. Naglasio je da je u glinskoj crkvi sve bilo „namješteno kao da će se služiti služba“. Naveo je da su im ustaše govorile da će biti ubijeni, psujući kralja Petra. Nije pomenuo natporučnika hrvatske vojske i njegovo obraćanje zatvorenim Srbima. U ovoj izjavi je naveo da su četiri kamiona pet puta odvozila ubijene iz glinske crkve u okolinu Novog Sela Glinskog gde su iskopane tri jame nad kojima su dovedeni Srbi ubijani sekirom ili čekićem.

Razlike između izjava Ljubana Jednaka nisu male, ali su s obzirom na okolnosti i razumljive.¹⁸¹ Teško je za očekivati da tri izjave o tako užasnim događajima i sa takvim mestom svedoka u njima, date u razmacima od više od godinu dana budu u svemu podudarne. Razlike u izjavama i sećanjima svedoka datim u različito vreme o istim događajima nisu ništa neobično, pogotovo ako su ti događaji izuzetno traumatični. Neosporno je da su u svojim bitnim elementima izjave Ljubana Jednaka međusobno saglasne, tako da su one prvorazredan i verodostojan istorijski izvor za prvi masovni zločin u glinskoj pravoslavnoj crkvi.

Jednakovo svedočenje velikim delom potvrđuje jedan drugi izvor koji iz nekog razloga nije korišćen u istoriografiji, pa ni u najnovijoj. Reč je o izjavi Paje Vorkapića, blagajnika u opštini Topusko. On je, kao i Jednak, upućen sa grupom iz Topuskog u Glinu i zatvoren u pravoslavnoj crkvi.¹⁸² Vorkapić je opisao prilike u Topuskom, insceniranje incidenta kao povoda za ubijanje i masovno hapšenje Srba u kojem su učestvovali i ustaše iz Gline. Deo zatvorenika je 28. jula 1941. vozom upućen u logor u Gospić, a ostali su zatvoreni u zgradi opštine i u srpskoj crkvi gde je skupljeno 300-400 ljudi. Tu su ih popisale mlade ustaše iz Zagreba, a zatim su mučeni na razne načine. Uveče su ih pod udarcima odveli na železničku stanicu Topusko gde je njih 400 ukrcano u 4 vagona i upućeno u Glinu. Po dolasku oni su pod stražom ustaša, hrvatskih vojnika i gradskih policajaca (redara) dovedeni do pravoslavne crkve u Glini i zatvoreni. Unutrašnjost crkve i sve stvari u njoj su bili potpuno očuvani. Sledilo je zlostavljanje i popisivanje. Popis je dugo trajao a narednog jutra je opštinski redar prozvao Adama Koraća iz Čemernice i samog Vorkapića i sproveo ih u zgradu glinske opštine. Kao razlog puštanja Vorkapić je naveo intervenciju iz ustaškog tabora u Topuskom, a ne to što je on (kao i Korać), prešao na rimokatoličku veru, o čemu je svedočio Jednak. Za razliku od Jednaka, on je izjavio da su prenoćili u crkvi i da je pušten narednog jutra. Datumi u njegovoj izjavi su na nekoliko mesta olovkom ispravljani, verovatno od nekog

člana Okružne komisije za ratne zločine, da bi se uskladili sa hronologijom koja se oslanja na Žužekovo datovanje. Narednih mesec dana Vorkapić je bio u nekoj vrsti zatočeništva u zgradi opštine i pod zaštitom beležnika iz Gline Žinića. Ta zgrada je bila oko 200 metara od pravoslavne crkve i on je tvrdio da ju je dobro video iz svoje sobe. Sutradan je video neke ljude kako čiste u porti i na vratima crkve i polivaju ih vodom. U tornju crkve je video četvoricu ljudi koji su pokušavali ustima da uhvate kapi kiše. Na pitanje vojnika da kažu ko su, čuo je dva imena: Slavko Divić i Stevo Mišćević iz Ponikvara.¹⁸³ Ustaše su im predložili da se predaju, ali su oni odbili, a zatim su ustaše pucale na njih. Oni su jedan za drugim skočili sa tornja i izvršili samoubistvo.¹⁸⁴ Odmah zatim Vorkapić je čuo pričanje da su svi koji su iza njega ostali u crkvi te noći 29/30. jula 1941. poklani od ustaša. Posle 1. avgusta 1941. gledao je tokom dva ili tri dana kako se kamionima i autobusima pristiglim iz Zagreba dovozi veliki broj Srba iz okoline Vrginmosta i Čemernice. Svaki autobus ili kamion bi stao pred pravoslavnom crkvom u koju bi svi zatvorenici morali da uđu. Bez mnogo zadržavanja, oni su zatim izlazili, ustaše su im nešto oduzimale i odmah ih ponovo tovarili u autobus ili kamion. Odlazili su put sela Jukinac da bi se ubrzo vratili prazni. Vorkapić je smatrao da su oni svi tamo sigurno ubijani.

Ne zna se da li je Kotarski narodni sud prikupio još neku izjavu o pokolju u glinskoj pravoslavnoj crkvi i da li je Jednakova izjava od 1. maja 1944. iskorišćena u izveštaju koji je sud naredenog dana uputio Zemaljskom Antifašističkom vijeću narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH). U tom izveštaju je konstatovano da nije mogao biti ustanovljen tačan broj zaklanih u glinskoj crkvi, ali da je „ustanovljeno da je klanje vršeno dva puta“.¹⁸⁵

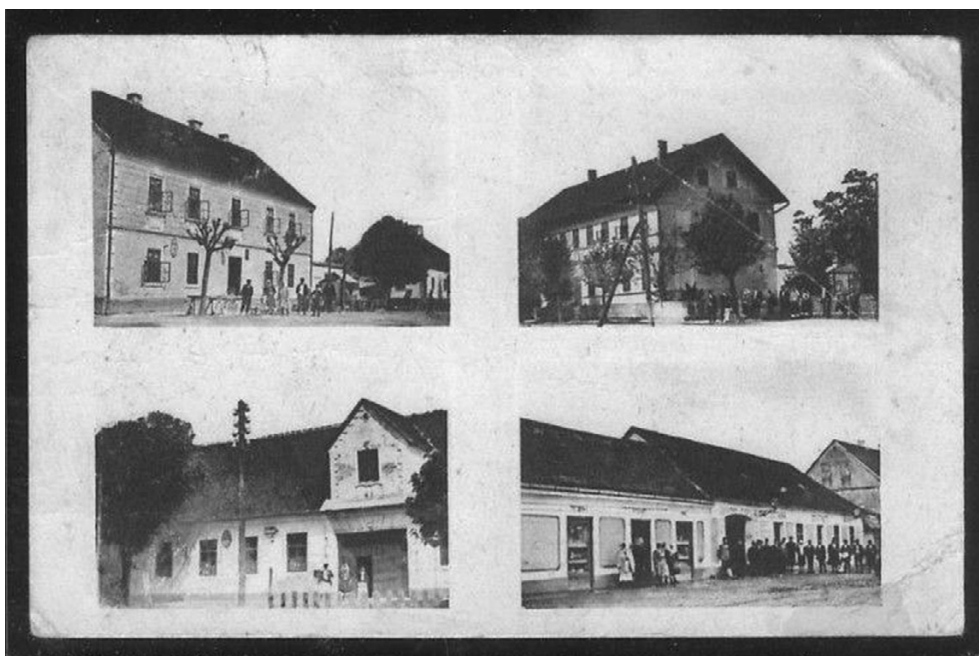
U oktobru 1944. je formirana Okružna komisija za ratne zločine Narodnooslobodilačkog odbora Banije (OKRZ). Koliki značaj je dat komisiji vidi se po tome što je za njenog sekretara i pročelnika određen dr Aleksandar Goldštajn (Goldstein), dok su članovi bili Jovan Borojević, predsednik Okružnog narodnog suda Banije i Mile Petrović. Komisija je od 10. oktobra do 2. novembra 1944. po predmetu „Pokolj u pravoslavnoj crkvi u Glini“ ispitala ukupno 28 svedoka, glinskih građana. Osim Hrvata i Hrvatica, svedočilo je i pet srpskih starijih devojčica i devojaka koje su početkom avgusta 1941. uhapšene sa ostalim Srpkinjama iz Gline i okolnih sela. Prema saznanju župnika Franca Žužeka, sve one su trebale da budu ubijene iako su većinom

prešle na rimokatoličku veru. Na Žužekovo zauzimanje kod nadbiskupa Stepinca, uhapšene Srpkinje su puštene.¹⁸⁶ Neke od puštenih Srpkinja su ostale u Glini, a neke su se nešto kasnije vratile u nju, među njima i pomenutih pet starijih devojčica i devojaka, dok su ostale izbegle u Srbiju.¹⁸⁷

Posle saslušavanja svedoka, Okružna komisija za ratne zločine je 3. novembra 1944. organizovala ekshumaciju žrtava. Zbog nepogodnog i podvodnog terena, ekshumacija je odložena, a sama komisija je nikada nije obavila.¹⁸⁸ Ekshumacija žrtava je izvršena tek 1947. i 1949. na više lokacija, uz dosta teškoća i bez odgovarajuće sudsko-medicinske ekspertize. Nije ustanovljen tačan broj žrtava, a procenjeno je da se radi o ukupno oko 3.000 žrtava, uključujući ubijene u glinskoj crkvi. Posmrtni ostaci žrtava su sahranjeni u zajedničkoj grobnici na glinskom groblju, ali je ostala sumnja da postoji još neotkrivenih masovnih grobnica.¹⁸⁹

U periodu od 13. decembra 1944. do 17. januara 1945. OKRZ je ispitala i 13 svedoka iz Novog Sela Glinskog. Većinom su to bili seljaci koji su kopali jame na više lokacija u blizini sela oko Gline gde su ubijani Srbi. Neki od svedoka su navodili da su bili u ustaškim jedinicama, da su prisustvovali ubijanju ili stražarili tokom ubijanja, da su zakopavali ubijene i dobijali delove njihove odeće. Oni su dali podatke o ustaškoj organizaciji, o egzekutorima, samom procesu ubijanja Srba, polnoj i starosnoj strukturi žrtava i njihovom broju navodeći i da su one krajem jula 1941. kamionima dovožene iz Gline ili Petrinje.¹⁹⁰

Glavni izvori za utvrđivanje činjenica o zločinu u glinskoj crkvi su bile izjave svedoka pred OKRZ date u periodu od 10. oktobra do 2. novembra 1944, kao i izjava Ljubana Jednaka. Iako su izjave uzimali iskusni pravnik A. Goldštajn i J. Borojević, mogu se uputiti ozbiljni prigovori načinu na koji je to rađeno. Izjave su davane ne samo pojedinačno, nego i grupno, a neki svedoci su se pozivali na ono što su njihovi prethodnici rekli.¹⁹¹ U izjavama ima navoda koje je sigurno trebalo bolje ispitati. Osobe koje su davale izjave o zločinu u glinskoj crkvi su tretirane kao svedoci iako je među njima bilo i onih koji bi u nekim drugim okolnostima verovatno bili inkriminirani kao saučesnici ili počinioči krivičnog dela. To se odnosi i na neke seljake iz Novog Sela Glinskog. Iako se radilo o ratnim okolnostima, očigledno je da su tada standardi inkriminacije bili vrlo niski i da su se na udaru partizanskog prava nalazili samo direktni krivci, odnosno egzekutori. Iz sećanja Gojka Nikoliša se vidi da ni svi egzekutori nisu osuđivani na smrt. Pred komisi-

Sl. 3. Razglednice Vrginmosta između dva rata

jom je svedočio i Antun Gregurić, graditelj iz Jukinca, član tehničkog odeljenja Okružnog NOO Banije. On je svedočio da je posle pokolja u crkvi njemu povereno da vodi nadzor nad njenim rušenjem. Komisiji je dao i svoje pribeležke iz kojih se vidi da je rušenje započeto 12. avgusta 1941. On je organizovao i prodaju građevinskog materijala od rušenja crkve. Kako taj novac nije bio dovoljan za isplatu radnika, Velika Župa Gora im je isplatila veliku sumu za tu svrhu.¹⁹² Za partizanske vlasti organizovanje rušenja pravoslavne crkve očigledno nije bilo razlog za inkriminaciju niti prepreka za angažovanje u novoj upravi.

Prema izjavi Ante Šešerina, glinskim građanima je ustaška straža dozvoljavala da ulaze u pravoslavnu crkvu i gledaju zatvorene Srbe iz Čemernice i Vrginmosta što su neki i činili.¹⁹³ Dve Glinjanke, Mara Klaić i Josipa Šarić su u noći 29/30. jula 1941. ušle u crkvu i prisustvovala pokolju.¹⁹⁴ Svedočenje Josipe Šarić je važno i zbog toga što ukazuje na to da je pogibija ustaše Janka Budaka bila jedan od motiva ustašama za klanje Srba zatočenih u glinskoj crkvi.¹⁹⁵ Policijsku (redarstvenu) službu u Glini su vršili građani po pozivu opštine, ali samo oni koji su uživali poverenje vlasti.¹⁹⁶ Među svedocima o pokolju u crkvi je bio i Marko Modronja, koji je kao policijski (redarstveni) stražar bio na službi u noći pokolja Srba iz Vrginmosta u pravoslavnoj crkvi.¹⁹⁷

Svi svedoci su pred OKRZ izjavljivali da je bio samo jedan pokolj u pravoslavnoj crkvi. Pri tome su kao datum pokolja najčešće navodili kraj jula ili noć 29/30 jula

1941. Međutim, uglavnom su navodili da su žrtve Srbi dovedeni na „pokrst“ (prisilno pokatoličavanje) iz Vrginmosta i okolnih sela. U nekim izjavama kao žrtve se pominju i Srbi iz Topuskog i okoline.¹⁹⁸ Kada je reč o Srbima dovedenim iz Topuskog, svedočenja Ljubana Jednaka i Paje Vorkapića daju jasnu sliku o celom postupku i sledu događaja, uz značajnu razliku oko broja dovedenih i ubijenih.

Pokolj Srba iz Topuskog je najčešće identifikovan sa pokoljem mnogo veće grupe Srba iz Vrginmosta. Hronologija i tok događaja vezanih za stradanje Srba iz Vrginmosta u glinskoj crkvi su poznati iz više izvora. Ipak, i za ovaj zločin postoje značajne razlike u izvorima o tome gde su oni ubijeni i u kolikom broju. U najvećem broju izvora njihovo stradanje je prikazano na sledeći način. Srpski seljaci iz opština Vrginmost i Čemernica, u manjem broju iz opštine Topusko, bili su zastrašeni vestima o masovnim ubistvima. Posle javnog poziva vlasti da se, pod pretnjom smrti, prikupe stariji od 16 godina radi prelaza na rimokatoličku veru da bi osigurali miran život, oni su se u nedelju 3. avgusta 1941. okupili u centru Vrginmosta. U (silom prilika) svečanom raspoloženju tu se okupilo skoro 2.000 srpskih muškaraca. Ispostavilo se da nema katoličkih sveštenika, koji su trebali da izvrše „pokrst“. Ubrzo je u Vrginmost stigla velika grupa ustaša iz Gline, koji su sa lokalnim ustašama opkolili okupljene Srbe. Nekolicina Srba je uspela da se izvuče iz obruča, dok su ostali zatvoreni u Sokolskom domu. Sutradan, 4. avgusta u Vr-

Sl. 4. Stara pravoslavna crkva u Topuskom, srušena u kolovožu 1941.

ginmost su stigli kamioni i autobusi zagrebačkih prevoznika i počelo je prevoženje zatočenih Srba u Glinu, što je trajalo skoro celi dan. Tokom noći 4/5. avgusta oni su poklani u glinskoj pravoslavnoj crkvi ili su ubijeni u okolini Gline.

Nejasnoće o hronologiji pokolja Srba dovedenih iz Topuskog i iz Vrginmosta u glinskoj pravoslavnoj crkvi poticale su pre svega iz nejasnoća u izjavama svedoka. To se pre svega odnosi na svedočenja glinskog župnika Franca Žužeka. U svojoj izjavi pred OKRZ 18. oktobra 1944. on je poistovetio grupu iz Topuskog sa grupom iz Vrginmosta, ali hronološka odrednica je najverovatnije tačna. Približno isto je i datovanje većine drugih svedoka, koji takođe poistovećuju ove dve grupe Srba. Žužek je naveo da je pod datumom 29. jul 1941. u crkvenim knjigama zabeležio smrt ustaše Janka Budaka, kao i da je tog dana bio pokolj Srba iz okoline Vrginmosta. Oni su autobusima i kamionima dovoženi u pravoslavnu crkvu "iz koje su ih dalje vodili u Hađer i Prekopu, gde su ih pobili". Istog dana jedan od zatvorenih Srba ga je pozvao u crkvu. Žužek je zatekao dupkom punu crkvu u kojoj su ljudi vršili nuždu, a mnogi su već klonuli od lošeg vazduha. Crkveni nameštaj je bio razoren, mnoge stvari su nedostajale, a prestrašeni Srbi su ga pitali šta će biti sa njima. Žužek je procenjivao da je u crkvi moglo biti oko 700 ljudi jer je bila velika kao i rimokatolička

crkva.¹⁹⁹ U ovoj svojoj izjavi Žužek nije pomenuo da je bio pokolj u crkvi, nije naveo kako je zatočeni Srbin uspeo da ga pozove u crkvu niti šta je odgovorio na pitanje prestrašenih Srba šta će se desiti sa njima.

Župnik Žužek je svakako znao da se dogodio pokolj u crkvi što se može zaključiti iz dva njegova svedočenja. U svom zapisu za 1941. godinu u *Spomenici župe Glina*, posle navoda o ubijanju Srba u Glini 12. maja 1941, zabeležio je sledeće: „Strahote klanja opetovaše se u Glini—ja pomagao koliko sam mogao progonjenim pravoslavcima. Za mnoge sam intervenirao. Narod bio zahvalan. Sve je to delovalo na moje živce, da ne mogu nastaviti sa pisanjem“²⁰⁰ Nedvosmisleno svedočenje o ubijanju u pravoslavnoj crkvi Žužek je ostavio u svom pismu nadbiskupu Stepincu po okončanju rata, verovatno 1945. godine. U pismu je naveo da je ustaški dopukovnik Rolf 30. jula 1941. zatvorio sve Srkinje iz Gline, udovice muževa ubijenih 12. maja iste godine. Rolf je „noć prije dao strijeljati u pravoslavnoj crkvi do 300 ljudi“.²⁰¹ Drugim rečima, Žužek je znao da je u glinskoj crkvi ubijeno „do 300 ljudi“.

Žužekovo svedočenje pred OKRZ iz oktobra 1944. moglo je da se odnosi samo na grupu od oko 700 Srba iz Vrginmosta koja je bila zatočena u pravoslavnoj crkvi. On je za njih naveo da su odatle odvedeni na egze-

kuciju u Hađer i Prekopu. Kao i Žužek, i Pajo Vorkapić je svedočio da su Srbi dovedeni iz Vrginmosta privremeno bili zatvoreni u pravoslavnoj crkvi odakle su odvođeni na stratišta u okolini Gline, s tim što je on pomenuo selo Jukinac, a Žužek Hađer i Prekopu. Ipak, u vezi sa grupama dovođenim iz Vrginmosta Vorkapić nije najpouzdaniji svedok. O ubijanju Srba iz Topuskog u kojoj je i sam bio, Vorkapić je saznao sutradan po pokolju dok je bio zatvoren u zgradi opštine, možda od svog zaštitnika Žinića. Taj pokolj se odigrao noću, kao što su i Srbi iz Vrginmosta ubijeni noću, prema izjavama o kojima će biti reči. Realno je pretpostaviti da Vorkapiću o ubijanju grupe iz Vrginmosta niko nije ništa rekao tokom boravka u zgradi opštine. Osim toga, on nije pomenuo ni jedan tako važan događaj kao što je rušenje crkve, za koju je tvrdio da ju je dobro video iz sobe u opštini u kojoj se nalazio. On bi to morao videti jer je njegovo zatočenje u glinskoj opštini trajalo do kraja avgusta, a rušenje crkve je, prema A. Greguriću, otpočelo 12. avgusta iste godine.

Na razlike u Žužekovim izjavama i zabeleškama svakako je veliki uticaj imao psihološki činilac, odnosno užas zbog masovnog ubijanja. On je u svojoj zabelešci za 1941. godinu u *Spomenici župe Glina* naveo da su „strahote klanja“ tako delovale na njega da je prestao sa pisanjem. U istrazi oktobra 1944. on nije ništa naveo o ubijanju u crkvi i tek posle rata je svedočio da je u crkvi ubijeno „do 300 ljudi“. Štaviše, njegov zapis s kraja 1941. „Strahote klanja opetovaše se u Glini [...]“ dozvoljava mogućnost da je on znao da je u Glini ubijena još jedna grupa Srba.

Prema poreklu zatvorenika i opisu demolirane crkve, Žužekovo svedočenje se sigurno odnosi na Srbe iz Vrginmosta. To nije mogla biti grupa iz Topuskog koja je bila manja i uvedena je u potpuno očuvanu crkvu, kako su svedočili i Jednak i Vorkapić. Navodi iz Žužekove izjave oktobra 1944. mogli su da se odnose samo na veliku grupu od oko 700 Srba iz Vrginmosta koja je već duže vremena tokom dana bila zatvorena u crkvi. Oni su zbog gužve i zagušljivog vazduha već gubili snagu i zabrinuto su pitali Žužeka šta će se sa njima dogoditi. Žužekova izjava se u tome podudara sa drugim svedočenjima u kojima je navedeno da su Srbi iz Vrginmosta, posle kraćeg zadržavanja u crkvi i oduzimanja ličnih stvari i dokumenata, odvoženi na stratišta u okolini Gline, a da je u samoj crkvi zadržana velika grupa koja je te noći ubijena.

Marko Modronja, seljak iz Svračice, bio je redarstveni (policijski) stražar u Glini od osnivanja NDH tokom na-

rednih 14 meseci. On je izjavio da je te noći kada je izvršen pokolj u glinskoj crkvi bio na službi. Tada je čuo „da će ljudi, koji su dovedeni kamionima iz okoline Vrginmosta i zatvoreni u crkvi, biti ubijeni“. Sutradan ujutro je prolazio pored crkve i video je „kako pred crkvom tovari zaklane ljude u kamione [...] Prostor je pred crkvom bio sav krvav, a ustaše su hvatale čovjeka po čovjeka i bacale kao stoku zaklane u kamione“.²⁰² Andrija Školneković, predsednik Gradskog narodnooslobodilačkog odbora Gline je u svojoj izjavi dao procenu prema broju kamiona, navodeći da je u Glinu doveženo oko 1.000 Srba iz Vrginmosta i Topuskog radi „pokrsta“. Zapazio je da je ustaša Mison pred crkvom prebrojavao dovedene Srbe. Jedan deo tih ljudi je prevežen u okolinu Novog Sela Glinskog i ubijen, a „poslednja grupa je ostala u crkvi. Koliko ih je bilo meni nije poznato, ali se govorilo u gradu da ih je bilo nekoliko stotina, jer je crkva bila dupkom puna“.²⁰³ Veljko Rukavina je izjavio da je gledao kako su jula 1941. celi dan iz Vrginmosta kamionima i autobusima dovozili Srbe u Glinu do pravoslavne crkve gde su ih Josip Mison i Nikica Vidaković pregledavali i oduzimali im novac i vrednosti. U Glini se tada govorilo da je tom prilikom „doveženo i poubijano oko 2.000 Srba. Jedan je dio od tih ljudi zaklan u glinskoj crkvi.“²⁰⁴ I prema svedočenju Antuna Gregurića, Srbe iz Vrginmosta su kamionima dovozili u crkvu, a odatle u Novo Selo Glinsko gde su ih ubijali, dok je deo Srba poklan u samoj crkvi.²⁰⁵

O ubijanju Srba početkom avgusta 1941. u blizini Novog Sela Glinskog, svedočio je i Blaž Šošarić iz Kihalca. On je video kako autobusima i kamionima odvoze ljude prema Novom Selu Glinskom. Ljudi iz njegovog sela su, kako je naveo, otišli da vide šta se događa, a zatim im se i sam Šošarić pridružio. Svi oni su, bez sumnje, znali o čemu je reč, pri čemu ih niko nije primoravao da idu i gledaju taj užasan prizor. Oni su prilazili jamama i videli naslagane leševe, a zatim su gledali ubijanje preostalih srpskih muškaraca. Da se radilo o Srbima iz Vrginmosta može se zaključiti po tome što je svedok video složena odela i hranu koju su ljudi poneli „misleći da idu na pokrštenje“. Smatrao je da je broj žrtava bio veliki jer su u Novo Selo Glinsko odvežena jedna kola cipela i dvoje ili troje kola odeće. Roba je podeljena seljacima, a jedan od egzekutora, ustaški rojnik iz tog sela Ivan Horvatić je najbolju robu zadržao za sebe.²⁰⁶ Svedoci iz Novog Sela Glinskog su u svojim izjavama navodili da je bilo više od hiljadu Srba koji su dovoženi iz Gline i Petrinje i ubijani nad jama koje su oni iskopalili.²⁰⁷ Sve to potvrđuje da se najverovatnije radilo o velikom broju Srba iz Vrginmo-

sta koji su posle oduzimanja ličnih stvari i prebrojavanja pred crkvom u Glini dovoženi na gubilišta između Novog Sela Glinskog i Marin Broda, dok je veći deo dovezenih ostao u crkvi i surovo ubijen.

Nekoliko svedoka je pred OKRZ izjavilo da su gledali kako ustaše peru crkvu od krvi, da je krv mogla da se vidi oko crkve i u kanalu pred njom.²⁰⁸ Žužek je svedočio da je bio u crkvi kada je tamo bilo zatočeno, po njegovoj proceni, oko 700 Srba iz Srba iz Vrginmosta. Zapazio je da je crkveni nameštaj demoliran i da su mnoge stvari nedostajale, ali nije primetio da su zidovi ili pod crkve bili krvavi. To bi značilo da su ustaše oprale crkveni pod od krvi ubijenih Srba iz Topuskog pre dovođenja grupe iz Vrginmosta. Pre rušenja crkve započetog 12. avgusta 1941, nju je obišao Antun Gregurić kome je poveren taj posao. On je izjavio da je video „po stubištu u lađi na stubištu ulaza u toranj velike mlazove krvi, i ako je crkva bila prana drugo jutro po klanju, te sam tom zgodom vidio kako ustaše lijevaju vodu na sva četvora vrata. Zidovi su bili poprskani krvlju, a u crkvi bili su razbacani odjevni predmeti žrtava i crkveni uređaji“.²⁰⁹ To može da znači samo da se unutrašnjost crkve gotovo kupala u krvi i pored toga što su je ustaše vredno prale i posle pokolja Srba iz Vrginmosta. Tako očigledni tragovi masovnog klanja ljudi su verovatno bili razlog da vlasti ne prihvate predlog da se crkva pretvori u bioskop ili u neku drugu javnu ustanovu. Umesto toga, odlučeno je da se crkva–stratište sruši do temelja.²¹⁰

Kako objasniti činjenicu da su svi svedoci iz Gline i Pajo Vorkapić u svojim izjavama pred komisijama za ratne zločine pominjali samo jedan pokolj u glinskoj pravoslavnoj crkvi? Kada su opisivali način na koji su Srbi stigli u Glinu, svedoci su pominjali da su oni dovoženi kamionima i autobusima po danu što se moglo odnositi samo na Srbe iz Vrginmosta. Grupa Srba iz Topuskog je stigla u Glinu a zatim je sa železničke stanice pod jakom stražom dovedena u glinsku crkvu što niko od svedoka ne pominje. To se može objasniti činjenicom da su oni, prema svedočenju Paje Vorkapića, sprovedeni u crkvu u rano jutro, gotovo po mraku. Prema Jednakovom svedočenju oni su stigli u Glinu tokom noći. Srbi iz grupe dovedene iz Topuskog su ušli u crkvu čija unutrašnjost je bila potpuno očuvana. Za razliku od njih, Srbi iz Vrginmosta su dovoženi danju pred očima stanovnika Gline i bilo ih je mnogo više nego Srba iz Topuskog. Oni su uvedeni u crkvu čiji nameštaj je bio demoliran, a mnoge su stvari nedostajale, o čemu je svedočio župnik Franc Žužek. Na osnovu ovakvog postupanja egzekutora, može se zaključiti da je pokolj grupe

Srba iz Topuskog bio neka vrsta generalne probe za organizovanje ubijanja još veće grupe Srba.

Vremenska bliskost i masovnost dva užasavajuća događaja, istovetan načina ubijanja, poreklo žrtava sa Korduna i veća vremenska distanca od događaja su verovatno među glavnim razlozima za to što su u izjavama građana Gline spojena dva jasno vremenski i po broju žrtava različita događaja, jedan s kraja jula i drugi s početka avgusta 1941. To se odnosi kako na glinske građane koje možemo svrstati u grupu posmatrača, tako i one koji su u grupi žrtava. U toj grupi je bilo pet srpskih starijih devojčica i devojaka iz Gline, kao i Pajo Vorkapić. Treba napomenuti da su izjave ovih Srpkinja iz Gline date u oktobru 1944, dakle tri godine i skoro tri meseca posle događaja na koje se odnose. Vorkapić je izjavu dao još kasnije, juna 1945, gotovo četiri godine posle događaja u Glini. Njihova svedočenja su posredna, s tim što je Vorkapić bio u prilici da sazna i vidi više nego pomenute Srpkinje.²¹¹ O verodostojnosti njegove izjave već je bilo reči. Na stepen verodostojnosti izjava uticao je i način na koji su one uzimane od svedoka, kao i mesto i uloga svedoka u događajima koje su opisivali.

I neki drugi izvori pominju samo Srbe dovedene iz Vrginmosta kao žrtve pokolja u glinskoj pravoslavnoj crkvi. Prema izveštaju zagrebačke feldkomandanture od 30. januara 1942, iz Vrginmosta je krajem jula 1941. u Glinu upućen veliki broj pohapšenih Srba prethodno zavaranih da će preći na rimokatoličku veru. Deo Srba je 31. jula 1941. streljan u blizini železničke stanice Banski Grabovac, dok je njih oko 300 uterano u crkvu i tamo zaklano.²¹² Velika župa Pokupje je sredinom novembra 1942. imala podatke da je oko 2.000 Srba iz Vrginmosta sredinom leta prethodne godine odveženo iz Vrginmosta u Glinu radi „pokrsta“ i da su svi poklani u tamošnjoj pravoslavnoj crkvi.²¹³ U izveštaju nemačke Službe bezbednosti iz maja 1943. je pomenuto samo da su žrtve pokolja u crkvi iz okoline Gline, u koju su došli na poziv radi preobraćanja na rimokatoličku veru, a zatim je njih oko 250 surovo ubijeno u „srpskoj crkvi“.²¹⁴

O pokoljima u Glini i u okolini krajem jula i početkom avgusta 1941. postoji i pismeno svedočenje očevica koje je vremenski najbliže događajima. Na tom svedočenju se zasnivala promemorija jugoslovenskog poslanika Nika Miroševića Sorga Svetoj Stolici od 1. septembra 1941.²¹⁵ Autor pisma bi mogao biti neko od slovenačkih izbeglica u NDH ili neko iz kruga glinskog župnika Franca Žužeka. U pismu je navedeno da se u Glini krajem jula pričalo „da su nedavno ustaše postreljale sve pravoslavne iz tog grada, oko 500 muškaraca“. Sledio je

opis događaja za koje je autor naveo da ih je lično doživio. „U noći između 31. jula i 1. avgusta dovedeno je u pravoslavnu crkvu mnogo muškaraca iz okoline grada. Među raznim brojevima koji su se nabrajali, najniži je bio 150, toliko da ih je bilo. U noći od 1. na 2. avgust oni su u crkvi postreljani, odnosno poklani. Već dan posle toga se videlo crveno od krvi čak na putu pred tom crkvom. Trećeg avgusta su trojica još bili živi sakriveni u vrhu zvonika i lovili su rukama kapi kiše. Kada su ih videli, neke su postreljali, a neki su sami poskakali sa tornja i ubili se. Sledećih dana su više puta teretnim automobilima prevozili pravoslavce, skupljali ih u crkvi i drugde pa su ih navodno sledećeg dana postreljali, navodno u glavu, na raznim mestima u okolini grada. Bilo je takođe vidljivo da su ih prevozili ležeće u automobilu, složene jedan red po dužini, drugi popreko, tako do vrha. U nekoliko slučajeva-moguće i više puta, bili su baš u tom položaju od vrha kroz sve redove streljani. Streljani su bili stavljeni u jame i poliveni krečom. Zatvoreni u crkvi su morali u njoj da obavljaju telesne potrebe, tako da je bio nesnosan smrad čak izvan crkve u blizini vrata. Streljani su svi uhapšeni pravoslavci bez izuzetka i bez saslušanja. Broj ubijenih nije poznat; govori se uopšte o 10 hiljada.“²¹⁶

Navod da su „nedavno“ ustaše postreljale sve pravoslavne muškarce iz Gline, njih oko 500, svakako se odnosio na majski pokolj. Svedočenje o grupi od najmanje 150 Srba iz okoline Gline zaklanih u pravoslavnoj crkvi, po svemu sudeći, se odnosilo na grupu iz Topuskog. Opis dopremanja brojnih Srba kamionima, njihovog zatvaranja, uz ostalo i u crkvi, kao i streljanja u okolini Gline najverovatnije se odnosio na Srbe iz Vrginmosta, s tim što je svedok zapamtio da je to trajalo nekoliko dana i da su oni ubijeni u okolini Gline. Podatak o broju žrtava verovatno se nije odnosio samo na zločine u Glini i oko nje, nego na širi prostor tog dela NDH.

Da se radilo o dovođenju i ubijanju dve odvojene grupe Srba u glinskoj pravoslavnoj crkvi, jedne iz Topuskog, druge iz Vrginmosta, svedoče i izjave Srba sa Korduna i Banije izbeglih u okupiranu Srbiju date od jeseni 1941. pred Komesarijatom za izbeglice i preseljenike u Beogradu. Izjave izbeglih Srba iz Topuskog su prvorazredan izvor za prilike u tom banijskom banjском gradiću kao i za hapšenje i odvođenje velike grupe muškaraca u Glinu krajem jula 1941.²¹⁷ Izjave izbeglica iz Vrginmosta i okoline nedvosmisleno svedoče da su Srbi, koji su uhapšeni u Vrginmostu i prebačeni u Glinu ubijeni u pravoslavnoj crkvi. Oni su broj odvedenih i zaklanih procenjivali od 1700 (Marko Linta), 1.714 (Stanko Šapić) do 1.800 (Ba-

kić Dragan i Bakić Dragan mlađi).²¹⁸ Iako dragocena, ova svedočenja nisu rezultat neposrednih saznanja da su Srbi iz te dve grupe ubijeni u glinskoj crkvi.

Među posrednim svedočenjima je i izjava Jove Muždekića, izbeglog paroha iz Hajtića, koju je 16. januara 1942. dao Arhijerejskom namesništvu u Negotinu. Posle opisa majskog ubijanja glinskih Srba, naveo je da su u glinskoj crkvi septembra meseca 1941. ustaše u tri maha počinile užasan pokolj. Naveo je da su ustaše „najpre ljude, žene i decu poredali onako kako se slažu sardine u kutiji, zatim su redom zašli koga zaklali, kome vrat presekli, kome zarili nož u srce, koga boli gde stigoše. Pret hodno su ustaše dobro opili ljutim rakijama. Krv je lila na crkvena vrata gde je stajala straža. Sva Glina i okolina većinom bi pokatoličena, glinsku crkvu srušile, porušile crkve u Perni, Blatuši, Topuskom Majskim Poljanama.“²¹⁹ Iako posredno i hronološki neprecizno, ovo svedočenje je važno zbog navoda da je ubijanje u crkvi vršeno u tri navrata. Svedočenje da su tada u crkvi ubijani ne samo muškarci, nego i žene i deca sigurno nije tačno i može se naći samo još u letku Okružnog komiteta KP Hrvatske u Karlovcu iz avgusta 1941. Činjenica da dva ovako različita istorijska izvora na isti način svedoče o pokolju u glinskoj crkvi, govori o tome da je ta verzija događaja bila prilično raširena.

O događajima u Glini postoje još neka svedočenja zasnovana na neposrednom uvidu u zbivanja. Ona daju drugačiju sliku od one koju je izneo slovenački posmatrač i informatori nemačkih predstavnika. Reč je o grupi svedoka iz kategorije žrtava koje su bile na korak do smrti. Okolnosti njihovog spašavanja i njegovi akteri imaju svoj značaj iz nekoliko razloga. U Glini je krajem jula 1941. uspostavljena komanda jake ustaške grupacije (Ustaške vojnice) od 10 ili 12 četa (satnija) koje su bile raspoređene u raznim mestima Korduna, Banije i Cazinske krajine. Te jedinice su 3. avgusta 1941. stavljene pod komandu ustaškog pukovnika Tomislava Rolfa čije sedište je bilo u Glini. Time su stvoreni uslovi za nastavak akcije masovnog uništenja srpskog stanovništva na širem području Banije, Korduna i zapadne Bosne.²²⁰ Jedna od prvih akcija pukovnika Rolfa je bilo zatvaranje svih Srpkinja iz Gline i okolnih sela u sudskom zatvoru. Istog dana uhapšeni su i svi glinski Jevreji, njih oko 20. Spasila se jedino porodica Kon, koja je uspela da pobegne na italijansku teritoriju u Split. Jevreji su upućeni u logor u Gospić odakle su ubrzo muškarci upućeni u logor Jasenovac, a žene u Loborgrad. Niko od njih nije preživio.²²¹

Hapšenjem preostalih Srba u Glini i okolnim selima,

žena i dece, sa njima i svih glinskih Jevreja, potpuno je ostvaren cilj politike ustaške države na jednom manjem prostoru. Može da se postavi pitanje da li su pohapšene Srkinje, kao i Jevreji, trebale da budu deportovane u logor Gospić? U poslednjoj fazi postojanja ovog logora, do raspuštanja 19. avgusta 1941, u njega su posle srpskih i jevrejskih muškaraca, upućivani i njihovi žene i deca. Ipak, iz Gline su u Gospić upućivani samo muškarci.²²² Pohapšene Srkinje su, po svemu sudeći, trebale da budu ubijene na stratištima oko Gline kao i muški članovi njihovih porodica. Takvo saznanje je imao i glinski župnik Žužek koji se uspešno angažovao na njihovom spašavanju. Tome je prethodila prepiska između Žužeka i nadbiskupa Stepinca koju je Žužek opisao u svojoj izjavi od 18. oktobra 1944.²²³

Tokom leta 1941. na zamahu je dobijala akcija prevratanja pravoslavnih Srba na rimokatoličku veru, ali se pokazalo da „prelaznici“ time ne spašavaju svoj život i imanje. Žužeku je to svakako bilo poznato i on je jula 1941. poslao pismo nadbiskupu Stepincu sa pitanjem „da li će biti zajamčen život prelaznicima“. Nadbiskup je odgovorio pismom koje je svojeručno potpisao u kojem je naveo „da je razgovarao sa ministrom unutarnjih poslova Artukovićem, koji mu je saopćio, da će biti pošteđeni životi i osigurana imovina Srba, prelaznika na rimokatoličku vjeru“. Ovo pismo Žužek je predložio vojnom sudu u Glini „zimus“ (prvih meseci 1944; *prim. autora*) tokom sudskog procesa ustaši Klobučaru i drugima, ali se pismo u međuvremenu zametnulo. U svojoj izjavi on je naveo da je 29. jula 1941. u pravoslavnoj crkvi u Glini zatvoreno oko 700 Srba iz okoline Vrginmosta, koji su zatim odvedeni u Hađer i Prekopu i ubijeni. Tada je vlast u Glini preuzeo ustaški pukovnik Rolf, koji je 30. jula naredio da se pohapse sve Srkinje iz Gline, njih oko 120. Župnik Žužek je otišao kod Rolfa i intervenisao da se one puste na slobodu jer su one prešle na rimokatoličku veru, „a prema odluci ministra unutrašnjih poslova Artukovića, da kao takovi uživaju zaštitu. Kada mi je Rolf odgovorio da ih neće pustiti, ja sam telefonski pozvao nadbiskupiju, tražeći da intervenira za ove žene, pa su potražili nadbiskupa Dr. Stepinca, te mi je rečeno, da je isti otišao poglavniku da intervenira a posle izvjesnog vremena mi je javljeno da će biti pušteni na slobodu. Doista pukovnik Rolf došao je k meni i saopćio mi da je dobio naređenje da ih pusti, te su tako ove žene spašene.“²²⁴

Izjava župnika Žužeka je važna i zbog navoda da su ustaške vlasti i posle pokolja u glinskoj pravoslavnoj crkvi nastavile da koriste pozive za „pokrst“ u istoj crkvi

da bi prikupile Srbe radi ubijanja ili deportovanja u logor smrti u Gospiću. „15. kolovoza 1941 počelo je masovno hapšenje naroda iz okolnih sela kao na pr. Dragotinja i Graca, gdje je bilo proglašeno, da će biti krštenje u Glini, pa kada su ih tako na prevarni način doveli u Glinu, zatvorili su ih u sud, odakle su odveženi vlakom navodno za Liku, gdje su pobijeni. Kada sam ja tim povodom protestovao kod Nikice Vidakovića zbog zloupotreba crkve, on mi je odgovorio na moje pitanje, što žele od Srba: ‘Muški će morat kidnuti sa životom svi’.“²²⁵ Treba napomenuti, da je nekoliko dana ranije, 12. avgusta, otpočelo rušenje crkve-stratišta u Glini i da to nije moglo još dugo biti nepoznato ni Srbima u okolnim selima. I za pokolje u glinskoj crkvi se ubrzo saznalo, tako da se može pretpostaviti da ovde Žužekova hronologija pouzdana.

Neke od spašenih Srkinja su ostale u Glini, ili su se nešto kasnije vratile u nju, dok su ostale izbegle u Srbiju avgusta 1941. Među njima je bilo i pet sredovečnih Srkinja, udovica uglednih Glinjana ubijenih u majskom pokolju ili deportovanih u logor Gospić. Neke od njih su izbegle u julu i avgustu 1941, a neke nešto kasnije. One su dale zajedničku izjavu u Komesarijatu za izbeglice u Beogradu krajem februara 1942.²²⁶ Svedočenje ovih dobro obaveštenih žena, sedam meseci posle opisanih događaja ima visok stepen verodostojnosti. U izjavi su detaljno opisani događaji u Glini, uz ostalo i pokolj maja 1941, a zatim i ono što je sledilo. „Između 26. juna i 2. avgusta 1941 godine ustaše su u kamionima dovodile Srbe iz sela sreza Glina u [treba: i; nap. autora] Vrginmost. Dovozili su ih u Glinu tobož na pokrštavanje.“²²⁷ Sve su ove ustaše zatvarali u srpsku pravoslavnu crkvu u Glini i tamo su ih klali. Leševe zaklanih Srba izvlačili su iz crkve, tovarili ih u kamione i odvozili u nepoznatom pravcu. Koliko je tada zaklano od ustaša u srpsko-pravoslavnoj crkvi u Glini, mi ne znamo, ali se je video kravi trag koji je išao iz crkve na ulicu, a koji je nastao curenjem krvi iz leševa zaklanih Srba, kada su ove leševe ustaše izvlačile iz crkve i tovarili ih na kamione. I kamioni su bili krvavi od leševa.“ Navele su i da su trojica Srba pobjegla u toranj crkve, ali su ih ustaše ubile. Od 1. do 3. avgusta pohapšeni su preostali Srbi u Glini, oko 250 žena i dece i zatvoreni su u Sreskom sudu. Obećano im je puštanje ako upute molbu za prelaz na rimokatoličku veru. Ubrzo su puštene, među njima i one koje nisu uputile molbu. Naređeno im je da u roku od dva dana moraju da napuste Glinu.²²⁸ U svojoj izjavi Srkinje iz Gline nisu pominjale ulogu župnika Žužeka, a možda nisu ni znali za njegovo angažovanje.

Iako su u izjavi pet Glinjanki hronologija i raspored događaja donekle neprecizni, ona sadrži neke podatke kojih nema u drugim izjavama. Kad je reč o datumu 26. jun, to je sigurno greška zapisničara i odnosi se na 26. jul. U ovoj izjavi se izričito navodi da su ustaše nekoliko dana, između kraja jula i početka avgusta, u više navrata dovozile Srbe iz srezova Glina i Vrginmost, da su ih sve zatvarali u pravoslavnoj crkvi i tamo ih klali. Pri tome one su videle krvave tragove koji su vodili iz crkve na ulicu gde su leševi tovareni u kamione, koji su takođe bili krvavi od leševa. I u ovoj izjavi se dovoženje Srba povezuje sa prevarom o „pokrstu“, ali ne u Vrginmostu, nego u Glini. Navodi u izjavi su nedvosmisleni u tome da su Srbi dovoženi u Glinu u više navrata, da su među njima bili Srbi i iz sresa Glina i iz sresa Vrginmost, da su oni poklani u pravoslavnoj crkvi barem u dva navrata i da su njihovi leševi odveženi kamionima.

I u nekim drugim svedočenjima se navodi da je pravoslavna crkva u Glini bila mesto višestrukih zločina. Finansijski službenik Bogdan Sužnjević iz Donjeg Selišta u blizini Gline je u svojoj izjavi u Komesarijatu za izbeglice 13. maja 1943. detaljno opisao zločine ustaša u svom i susednim selima. Uz ostalo je naveo šta se desilo sa crkvenim objektima. „Srpsko pravoslavna crkva u Donjem Selištu je odmah u početku po ustašama opljačkana i zatvorena pa je tako zatvorena ostala i iza mene. Srpsko-pravoslavne crkve u Glini i Hajtiću ustaše su u prvo vreme opljačkali, a zatim porušili. Osim toga, srpsko-pravoslavna crkva u Glini služila je jedno vreme kao klaonica, u koju su dovozili Srbe iz okolnih mesta i tamo ih mučili a potom klali.“²²⁹

Jedini poznati izvor, koji potiče od učesnika u pokolju u glinskoj pravoslavnoj crkvi je pomenuta izjava Hilmije Berberovića. Okolnosti njegovog hapšenja i njegova izjava omogućavaju da se upotpuni slika o pokoljima u Glini i okolini, napose o pokoljima u glinskoj pravoslavnoj crkvi. Službenici srpskog Komesarijata željezničke policije su uhapsili Berberovića 9. septembra 1941. na beogradskoj željezničkoj stanici jer je imao „neredovne putne isprave“. Komesar željezničke policije ga je uputio u Odeljenje specijalne policije Uprave grada Beograda s napomenom da se radi o bivšem hrvatskom vojniku.²³⁰ Prilikom pretresa njemu je oduzet novac (100 kuna i 80 dinara), radnička knjižica izdata od sresa Bosanski Novi, razne fotografije, nikleni ručni sat sa lancem i dve željezničke legitimacije: na ime Lončar Jelice i na ime Crevar Jovana.²³¹

U svojoj izjavi datoj drugog dana po hapšenju, Berberović je naveo da je rođen 1915. u Bosanskom Novom i

da je od 1938. ili 1939. radio u Beogradu kao kancelarijski podvornik. Posle kapitulacije jugoslovenske vojske on se vratio u Bosanski Novi, a početkom maja 1941. je pozvan u vojni okrug u Petrinji. Posle obuke od mesec dana njegova satnija (četa) je dobila naređenje da u Glini i glinskom srezu uspostavi red i pokupi oružje. Komandir njegove satnije je bio satnik Josip Dorbić iz Splita, po zanimanju učitelj. Posle pretresa po selima koji su trajali 15 dana, stigle su ustaše iz Zagreba i Petrinje. Tada su dobili naređenje da hapse po selima sve muškarce pravoslavne vere od 20 do 45 godina starosti i da ih zatvaraju u sudskom zatvoru u Glini, sa dozvolom da pucaju na one koji se odupiru. Kasnije su hapsili i žene od 16 do 50 godina starosti i zatvarali u sudski zatvor i privatne kuće. Neke od njih su hrvatski vojnici, ustaše i njihovi oficiri silovali. Kada bi se zatvor napunio, Srbi su ubijani klanjem u glinskoj pravoslavnoj crkvi, streljanjem kraj reke Gline ili u blizini grada gde su i zakopavani. U crkvu je moglo stati oko 1.000 ljudi i kada bi se napunila, komandir satnije bi odredio 15 vojnika da ubijaju. Oni su prvo pili žestoka alkoholna pića i zatim su sa noževima upućivani u crkvu da vrše klanje. Njihovi oficiri, Josip Dorbić i Mihailo Cvitković, zajedno sa ustaškim oficirima, uvek bi sa vrata crkve posmatrali klanje. U crkvi nije bilo svetla nego su egzekutorima drugi vojnici osvetljavali prostor. „U više mahova desilo se, da je neki Srbin naleteo sa pesnicama na nas, ili pak nekoga udario nogom u stomak, ali je taj odmah bio iskasapljen“. Klanje bi počinjalo oko 22 časa i završavalo bi se u 2 časa ujutro. Sve vreme Srbi su glasno manifestovali kralju, Jugoslaviji, Srbiji, vičući protiv Pavelića, ustaša i hrvatske države. Klanje se deševalo 7 do 8 puta, a sam Berberović je učestvovao tri puta. Posle svakog klanja crkva je prana. Neki Srbi su bežali na crkveni toranj gde su ih ubijali. Njegova satnija je prikupljala Srbe iz glinskog sresa, a bilo je naređeno da se pohapse svi Srbi iz srezova Topusko, Vrginmost i Glina, da se prikupe u Glini i tu ubiju. Berberović je čuo od svojih drugova da je ubijeno oko 120.000 Srba iz navedenih srezova. Većina Srba je izbegla u šumu sa oružjem i nalaze se u Petrovoj Gori i bore se protiv ustaša. Oko 20. avgusta Srbi su proglašom pozvani da se vrate kućama. Na kraju, Berberović je izjavio da je ostao u Glini do 3. septembra kada je otpušten iz vojske jer su drugi vojnici pozvani na vežbu. Doputovao je iz Gline u Beograd sa namerom da se zaposli na svom starom radnom mestu.²³² Berberović je posle četiri dana pušten, vraćene su mu oduzete lične stvari i naloženo mu je da u roku od 6 časova napusti Beograd.²³³

U proceni verodostojnosti iskaza Hilmije Berberovića treba zapaziti da je on dao tačne podatke o svojoj vojnoj jedinici, 1. četi 2. bataljona Sisačke pešadijske pukovnije.²³⁴ Jedna od ličnih stvari koje su mu oduzete u policiji na pretresu ima direktnu vezu sa žrtvom iz glinske crkve. Kod njega je nađena željeznička legitimacija na ime Crevar Jovana, jednog od Srba iz Čemernice koji su dovedeni u Glinu iz Vrginmosta.²³⁵ Nikleni ručni sat sa lancem i novac mogu da potiču od pljačke Srba koji su dovođeni u crkvu. Izaziva sumnju njegov navod da je otpušten iz vojske 3. septembra, a da se već posle 6 dana obreo u Beogradu. Željezničku legitimaciju jedne od žrtava iz Vrginmosta nije mogao da uzme sam nego mu je verovatno dao neko ko je Srbima oduzimao lične stvari. Može se pretpostaviti da je Berberović upućen u Beograd sa određenim zadatkom, a ako jeste, to je urađeno dosta nevešto. U to je posumnjalo i Odeljenje specijalne policije, pa je njegov predmet obrađivan u Drugom odsjeku čiji delokrug su bili unutrašnja politika i suzbijanje sabotaže. Ipak, kao hrvatski vojnik, odnosno pripadnik vojske države koja je bila nemački saveznik, Berberović je samo proteran iz Beograda i nije snosio druge posledice i pored priznanja o učešću u masovnom zločinu nad Srbima.

Iako se u slučaju Hilmije Berberovića radilo o izjavi počinioaca masovnog zločina koji je i samog sebe teško teretio, neki od najvažnijih podataka koje je naveo moraju da izazovu veliku sumnju. Pre svega je reč o tome da je u crkvu moglo stati 1.000 ljudi, da je bilo 7-8 klanja, kao i da je u Glini ubijeno ukupno 120.000 Srba iz srezova Topusko, Vrginmost i Glina. Prema drugim svedočenjima u crkvu nije moglo stati više od 700 ljudi, a sedam ili osam kontinuiranih pokolja tolikog broja ljudi bi morali ostaviti traga i u drugim izvorima. Broj od ukupno 120.000 ubijenih Srba u pomenuta tri sresa (kotara) je verovatno udesetostručen. Ostaje pitanje zašto bi Berberović toliko uvećavao razmere pokolja, time i svoje učešće u njima? Iako je bio jedva pismeni manuelni radnik (u rubrici o školskoj spremi u policijskom dosijeu nije ništa navedeno), on je, ipak, morao biti svestan težine mogućih posledica svoje izjave koja mu je pročitana i koju je potpisao. Za sada ne postoji uverljiv odgovor na ovo pitanje.

Ako izuzmemo teško objašnjiva preterivanja u brojevima, većina ostalih podataka iz izjave Hilmije Berberovića se može kontrolisati drugim izvorima. Pre svega se to odnosi na činjenicu da je on pripadao jedinici hrvatske vojske i da je ona vršila pokolje u glinskoj crkvi. Go-

tovo svi izvori pominju samo ustaše kao egzekutore u crkvi. Međutim, prisustvo domobrana potvrđuju i Jednak i Vorkapić. Štaviše, prema Jednaku, upravo je hrvatski oficir (verovatno natporučnik, odnosno satnik Josip Dorbić, kako ga je imenovao Berberović), otvoreno rekao Srbima zatočenim u crkvi da će biti ubijeni jer su svi oni četnici i najveći neprijatelji. On je sa drugim oficirima povremeno nadgledao klanje u crkvi i sasvim je verovatno da su počinioči, osim ustaša, bili i vojnici pod njegovom komandom. Prema Vorkapiću, hrvatski vojnici su učestvovali u sprovođenju njegove grupe u crkvu. Berberović potvrđuje navode iz drugih izvora da su ubijani Srbi iz srezova Vrginmost, Topusko i Glina i da je to rađeno u više navrata. Deo njih je zaista bio zatočen u sreskom zatvoru i odatle su vođeni na egzekucije. I Berberović je naveo da je crkva posle klanja prana. U ovim elementima Berberovićeva izjava potvrđuje podatke iz drugih izvora i daje im dodatnu uverljivost, jer se radi o jednom od počinilaca zločina koji je o tome svedočio u kratkom roku posle počinjenih zlodela, tereći pri tome i samog sebe.

BILANS ZLOČINA

Svi navedeni izvori omogućavaju da se iznese realan sud o brojevima ubijenih u glinskoj pravoslavnoj crkvi. Pri tome kao osnova moraju biti uzeta dva popisa žrtava objavljena u knjigama Đure Aralice, odnosno Dragana Čubrića i Momčila Krkovića.

Vlasti u Glini su sigurno vodile popise i statistike dovedenih i ubijenih Srba, koje su bile poznate lokalnim ustaškim vođama i ne samo njima. I Ljuban Jednak i Pajo Vorkapić su izjavili da su Srbi iz Topuskog po dolasku u Glinu popisani u crkvi. Prema nekoliko drugih izjava, Srbi dovođeni iz Vrginmosta su pred crkvom prebrojavani i oduzimani su im lični predmeti. Jedno od standardnih pitanja Okružne komisije za ratne zločine svedocima je bilo o broju žrtava. Andrija Školneković je izjavio da je poslednja grupa Srba dovedenih iz Vrginmosta i Topuskog ostala u crkvi gde su ubijeni „Koliko ih je bilo meni nije poznato, ali se govorilo u gradu da ih je bilo nekoliko stotina, jer je crkva bila dupkom puna“.²³⁶ Dr Albin Blašić, upravnik bolnice u Glini u koju je došao januara 1942, je „čuo pripovjedati da je u crkvi zaklano 857 ljudi“.²³⁷ Ivo Burić, apotekar u Glini, je naveo da se među građanima „pripovjedalo da je u glinskoj crkvi poklano oko hiljadu ljudi“.²³⁸ Dragica Čučković, jedna iz grupe od pet srpskih devojaka, u svojoj izjavi je

navela da se „svojevremeno govorilo da je ubijeno u crkvi oko 800-900 ljudi, dok je u Hađeru i Prekopi ubijeno oko 700 ljudi.“²³⁹ Veljko Rukavina je izjavio da je gledao kako je iz Vrginmosta stiglo oko 2.000 Srba i da je deo njih zaklan u glinskoj crkvi.²⁴⁰ Prema mesečnom izveštaju Velike župe Pokupje za oktobar 1942. o stanju u Velikoj župi,²⁴¹ napisanom na osnovu službenih izvora, sredinom leta prethodne godine je u glinskoj crkvi poklano ukupno 2.000 pravoslavaca iz Vrginmosta dovedenih radi „pokrsta“.

Navođenje ovako velikih brojeva ubijenih u glinskoj pravoslavnoj crkvi posredno potvrđuje da nije moglo da se radi o jednom, nego o dva pokolja. Ali, koliki je bio broj Srba u grupi iz Topuskog, a koliki u grupi iz Vrginmosta? Koliko je od dovedenih ubijeno u glinskoj pravoslavnoj crkvi, a koliko van nje? Prema Jednakovoj izjavi od 15. juna 1945, u crkvi je bilo zatvoreno oko 160 Srba i svi su (četvorica nešto kasnije) ubijeni osim njega. Vorkapić je u izjavi 10. maja 1945. naveo da je u Glinu iz Topuskog stiglo oko 400 Srba i da su svi, osim dvojice, ubijeni. Možda je objašnjenje za različite brojeve u ovim izjavama u tome da je deo grupe iz Topuskog odveden u zatvore u Glini.²⁴² To izgleda sasvim verovatno jer je Jednak, dok se pritajio u jami sa ostalim žrtvama, čuo kako dovoze u jednom kamionu (prema izjavi na suđenju Stepinu: u četiri kamiona) muškarce i ubijaju ih čekićima i sekirama kraj jame. To bi mogli biti ostali Srbi iz grupe dopremljene iz Topuskog. U svakom slučaju, broj Srba dovedenih iz Topuskog u Glinu i ubijen u pravoslavnoj crkvi ili na statištu kraj Jukinca ili Marin Broda je negde između 160 i 400. Do sada je utvrđen identitet 207 Srba ubijenih u noći 29/30. jula 1941. u glinskoj pravoslavnoj crkvi²⁴³, ali je taj broj sigurno veći. Možda je najtačniji broj koji je u svom posleratnom pismu nadbiskupu Stepinu naveo župnik Žužek. On je naveo da je „dopukovnik Rolf“ dan pre hapšenja glinskih Srpkinja (30. jula 1941) „dao strijeljati u pravoslavnoj crkvi do 300 ljudi“.²⁴⁴ To je moglo da se odnosi samo na grupu iz Topuskog. Može da se zaključi da je od ukupno oko 400 Srba dovedenih iz Topuskog u Glinu 29. jula 1941. u noći 29/30. jula 1941. u glinskoj pravoslavnoj crkvi ubijeno njih do 300, dok je preostalih oko 100 ubijeno na statištu kraj sela Jukinca ili Marin Broda.

Za broj Srba iz Vrginmosta ubijenih u pravoslavnoj crkvi 4/5. avgusta 1941. možemo da se oslonimo na izjavu župnika Žužeka od 18. oktobra 1944, koji je pretpostavio da bi u crkvi moglo biti „oko 700 ljudi“. Na osnovu drugih izjava nedvosmisleno se može zaključiti

da je njegov navod mogao da se odnosi samo na grupu iz Vrginmosta. Radilo se o delu Srba iz Vrginmosta koji su zadržani i ubijeni u crkvi dok su ostali ubijeni na stratištima između Novog Sela Glinskog i Marin Broda. Broj od oko 700 ljudi se može smatrati maksimalnom gornjom granicom broja žrtava pokolja u crkvi od 4/5. avgusta 1941. U crkvu nije moglo stati više ljudi, a i samo ubijanje bi fizički bilo teško izvodljivo na takav način (klanjem) da je u njoj bilo više ljudi. O čudovišnim razmerama krvoprolića svedoče i zidovi crkve poprskani krvlju sa tragovima mlazeva krvi, iako su ustaše već bile oprale crkvu. Tako je unutrašnjost crkve opisao Antun Gregurić koji je organizovao njeno rušenje počevši od 12. avgusta 1941.

Koliki je broj Srba prevežen iz Vrginmosta u Glinu i koliko ih je od tog broja ubijeno u pravoslavnoj crkvi? Đ. Aralica je ustvrdio da je iz Vrginmosta u Glinu 4. avgusta 1941. dovedeno 1.038 Srba čija imena je naveo u spisku u prilogu svoje knjige.²⁴⁵ Iako je prihvatio Žužekovu procenu da je „oko 700“ ljudi moglo stati u sve crkvene prostore, Đ. Aralica je ustvrdio da je u noći 4/5. avgusta 1941. u crkvi ubijeno 857 Srba, a da je ostalih 181 ubijeno u šikari Latinovo između Novog Sela Glinskog i Marin Broda.²⁴⁶ Uz realnu pretpostavku da je u glinskoj crkvi od 1.038 Srba dovedenih iz Vrginmosta ubijeno njih do 700, to bi značilo da je na stratištu u šikari Latinovo ubijeno 338 Srba iz Vrginmosta. Na osnovu spiskova objavljenih u knjizi Đ. Aralice, možemo zaključiti da je u prvom pokolju u crkvi ubijeno (najmanje) 203 Srba kojima treba pridodati još četvoro, što čini ukupno 207 žrtava prvog pokolja. U drugom pokolju je ubijeno 1.038 Srba, od toga u crkvi 700, a u šikari Latinovo 338. U tom slučaju ukupan broj Srba dovedenih u Glinu iz Topuskog i Vrginmosta bi bio 1.245. Ukupan broj Srba ubijenih u pravoslavnoj crkvi bio bi 907, a broj ubijenih između Novog Sela Glinskog i Marin Broda (šikara Latinovo) 338.

Prema spisku žrtava objavljenom u knjizi D. Čubrića i M. Krkovića, broj ubijenih u Glini je znatno veći.²⁴⁷ Pod naslovom „Spisak poklanih Srba u glinskoj crkvi 2/3. avgusta 1941“, tu je objavljen spisak od 1.567 žrtava. Naše prebrojavanje osoba sa tog spiska daje broj od 1.565. Ovo je do sada verovatno najpotpuniji spisak Srba dovedenih u Glinu krajem jula i početkom avgusta 1941. Međutim, autori nisu naveli ko je sa spiska upućen u Glinu iz Topuskog, a ko iz Vrginmosta. Prema autorima, i prema navedenom spisku, svih 1.567 (treba: 1.565) Srba upućenih u Glinu je poklano u pravoslavnoj crkvi

2/3. avgusta 1941.²⁴⁸ Međutim, ne odgovara činjenicama ni da su svi koji su doveženi u Glinu ubijeni u pravoslavnoj crkvi, ni da se to desilo 2/3. avgusta 1941. Obzirom da smo ustanovili da je u grupi Srba doveženih iz Topuskog bilo njih oko 400, to znači da je iz Vrginmosta u Glinu preveženo 1.165 Srba. Ako je od tog broja njih oko 700 ubijeno u glinskoj pravoslavnoj crkvi, to znači da je preostalih 465 ubijeno na stratištima između Novog Sela Glinskog i Marin Broda. O velikom broju ubijenih na ovim statičima svedoče i seljaci iz Novog Sela Glinskog, koji su kopali jame i slagali leševe, kao i svedok iz Kihalca koji je sa ostalima iz svog sela posmatrao egzekucije.

Na osnovu do sada najpotpunijeg spiska od 1.567 (tačnije 1.565) stradalih i naše analize, moguće je izneti realne zaključke o brojevima i mestima stradanja Srba doveženih u Glinu i ubijenih u pravoslavnoj crkvi i na stratištima u okolnim selima. Od ukupno oko 400 Srba doveženih iz Topuskog u Glinu 29. jula 1941, u glinskoj pravoslavnoj crkvi je u noći 29/30. jula 1941. ubijeno njih do 300. Preostalih oko 100 Srba iz ove grupe je ubijeno na stratištima kraj sela Jukinca ili Marin Broda.

Ako od ukupnog broja identifikovanih 1.565 oduzmemo njih 400, koji su doveženi iz Topuskog, to bi značilo da je iz Vrginmosta doveženo u Glinu 1.165 Srba. Ako je njih oko 700 u noći 4/5. avgusta 1941. ubijeno u glinskoj pravoslavnoj crkvi, to bi značilo da je 465 Srba doveženih iz Vrginmosta ubijeno na stratištima između Novog Sela Glinskog i Marin Broda. Na osnovu ovakvog proračuna, može se zaključiti da je od ukupno 1.565 Srba doveženih u Glinu iz Topuskog i Vrginmosta, njih oko 1.000 ubijeno u glinskoj pravoslavnoj crkvi u dva odvojena pokolja. Na stratištima između Novog Sela Glinskog i Marin Broda, takođe u dva odvojena pokolja, ubijeno je ukupno 565 Srba doveženih iz Topuskog i Vrginmosta.

FORMIRANJE NARATIVA I MEMORIJALIZACIJA

Prikupljanjem izjava svedoka iz Gline od 10. oktobra do 2. novembra 1944, kao i svedoka iz Novog Sela Glinskog od 13. decembra 1944. do 17. januara 1945. praktično je okončan rad Okružne komisije za ratne zločine Narodnooslobodilačkog odbora Banije na predmetu „Pokolj u pravoslavnoj crkvi u Glini“. Izjave svedoka iz Gline su 16. novembra 1944. dostavljene Odjelu pravosuđa ZAVNOH-a, koji ga je prosledio Zemaljskoj komi-

siji Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Nije poznato da li je ta komisija vršila neka dodatna ispitivanja ovog slučaja, osim da je pred njom Ljuban Jednak dao svoju drugu izjavu 15. juna 1945. U svakom slučaju, ono što je prikupila Okružna komisija za ratne zločine Banije je dostavljeno Državnoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Beogradu, koja je o ovom zločinu 2. marta 1945. sastavila i objavila svoje *Saopštenje br. 33*.²⁴⁹ Sledeća dva dana saopštenje je objavljivano u centralnom glasilu Komunističke partije Jugoslavije *Борба* pod naslovom „Pokolj Srba u glinskoj crkvi“. Posle tri meseca *Saopštenje br. 33* je objavljeno i u Zagrebu u *Vjesniku*.²⁵⁰

Državna komisija je u svom *Saopštenju br. 33* istakla ono što je karakterisalo zločin u glinskoj crkvi, zatim je ukratko naveden tok događaja čemu su sledile izjave svedoka koje to potvrđuju: „Među svim zločinima izvršenim od strane ustaša nad srpskim narodom u Hrvatskoj izdvaja se, kao jedan od najsvirepijih i najjezivijih, kako po načinu, tako i po mestu izvršenja, onaj masovni pokolj Srba muškaraca u pravoslavnoj crkvi u Glini“. Navedeno je da je krajem jula 1941. pohvatano na hiljade Srba iz opština Glina i Vrginmost, nešto manje i iz opština Bović i Topusko. Sve Srbe koje nisu mogli da smeste u prepune zatvore, ustaše su zatvorile u pravoslavnu crkvu. Sledili su navodi ili parafraze delova izjava svedoka, uglavnom glinskih građana, kao i opširan navod iz izjave Ljubana Jednaka. Komisija je zaključila da se iz navedenog dobija „jasna slika groznoga zločina koji su ustaški zlikovci izvršili nad srpskim narodom u Glini krajem jula 1941“. To znači da je Komisija zaključila da je u crkvi bio jedan pokolj iako se iz izjava jasno videlo da se radilo o dve odvojene grupe koje su dovedene u Glinu i ubijene, jedne iz Topuskog krajem jula, i druge iz Vrginmosta početkom avgusta 1941.

Osim materijala dobijenog od Zemaljske komisije za zločine Hrvatske, Državna komisija je u svom saopštenju koristila i neke druge izjave, među njima i izjavu Dragana Bakića iz Čemernice datu pred Komesarijatom za izbeglice i preseljenike u Beogradu.²⁵¹ Treba naglasiti da je Državna komisija imala izrazito negativan stav prema dokumentaciji „takozvanog Komesarijata za izbeglice“, koja je inače važan istorijski izvor. Zemaljska komisija za zločine Hrvatske se interesovala za dokumentaciju Komesarijata, posebno za pitanje „kartoteke koja sadrži preko 20.000 ustaških imena“. Odgovor Državne komisije je bio umirujući jer je njen stav bio da je „taj materijal prikupljen po izdajnicima, kao što su i

ustaše“.²⁵² Državna komisija je u arhivi Komesarijata za izbeglice i arhivi Nedićeve vlade imala na raspolaganju i izjavu jednog od egzekutora u glinskoj crkvi Hilmije Berberovića, ali je nije koristila pri sastavljanju ovog saopštenja.

Treba naglasiti da je u *Saopštenju br. 33* Državna komisija na određenim mestima menjala izjave koje su citirane, neki delovi izjava su izostavljani ili su u njima izvršene interpolacije. Pri tome su i neka imena pogrešno navedena (Šolneković umesto Školneković, Budar umesto Budak, Klajić umesto Klaić). U pomenutoj izjavi Dragana Bakića, deo rečenice koji glasi „odvezli ih u Glinu i poklali u pravoslavnoj crkvi“ je izmenjen u: „odvezli ih u Glinu i odveli u pravoslavnu crkvu“, čime se navod iz izjave završava.²⁵³ U sledećoj rečenici izjave Josipe Šarić, „Te noći, kad je pokolj izvršen, ja sam bila kod Budaka Janka, ustaše, odnosno sjedili smo kod njegovog lješa[...]“, interpolirano je sledeće: „(Budar je tog dana umro prirodnom smrću)“. U nastavku rečenice iza imena Draga Likar, izostavljeno je: „(sada u Beogradu)“.²⁵⁴ Za izostavljanje mesta gde se tada nalazila Draga Likar teško je naći objašnjenje. Međutim, treba zapaziti da je interpolacijom naglašeno da je ustaša Janko Budak umro prirodnom smrću. Time je nastavak izjave gde se navodi zaklinjanje ustaša u okrvavljenoj odeći i sa krvavim noževima nad mrtvim Budakom izgubio smisao jer nije bilo razloga da ustaše osvećuju njegovu „Hrvatsku krv“ ukoliko je on umro prirodnom smrću. Redatoru ove izjave je očigledno bilo važno da se pomene da je ustaša J. Budak „umro prirodnom smrću“.

I u drugim slučajevima u *Saopštenju br. 33* Državna komisija se ogrešila o izvor koji je koristila. U izlaganju o rušenju crkve parafriziran je deo izjave Antuna Gregurića, ali je njen nastavak izmenjen. Prema ovoj izjavi, ubrzo posle pokolja u crkvi, u Glinu su došli veliki župan dr Mirko Jerec i šef tehničkog odeljenja iz Siska Openhajm (Openheim). Oni su sa kotarskim predstojnikom Imperom doneli odluku da sruše crkvu „odnosno Openheim je predlagao, da se pretvori u kino ili kakovu drugu javnu ustanovu, ali je navodno protiv toga bio župnik Franc Žužek, pa je odlučeno da se crkva sruši[...]“²⁵⁵. Prema interpretaciji Gregurićeve izjave u *Saopštenju br. 33*, njih trojica su održali sednicu kojoj je prisustvovao i rimokatolički župnik Franc Žužek. „Tada je Openhajm predlagao da se crkva pretvori u kino ili neku drugu javnu ustanovu ali je župnik Žužek bio mišljenja da crkva nije više za upotrebu i da je treba srušiti“. I izjava Ante Šešerina o postupku sa materijalom

porušene crkve je na karakterističnom mestu izmenjena. Šešerin je naveo da su organizatori rušenja „zvona i lim sa krova predali državi“. Državna komisija je navela sledeće: „Bakar sa tornja i sve metalne stvari odnela je župa. Crkvene vrednosti odnele su ustaše“. Poslednja rečenica je najverovatnije tačna i potiče iz drugog izvora. Međutim, navodi da je župnik Žužek na sastanku izneo mišljenje da se crkva sruši, kao i da je bakar sa tornja i sve metalne stvari odnela njegova župa, nemaju uporište u izvorima. To je verovatno rezultat tadašnjeg odnosa države prema verskim zajednicama, napose prema Rimokatoličkoj crkvi. Međutim, time je učinjena i velika nepravda prema Francu Žužeku, koji je činio ono što je bilo u njegovoj moći da se bar deo glinskih Srba spasi od ubijanja.²⁵⁶

U *Saopštenju br. 33* opširno je citirana izjava Ljubana Jednaka data 1. maja 1944. pred Kotarskim narodnim sudom u Glini, ali su i u njoj izvršene određene izmene. Iz govora domobranskog oficira sa dve zvezdice na okovratniku Srbima u crkvi da će svi biti ubijeni izostavljena je sledeća rečenica: „Vi ste svi četnici i naši krvni neprijatelji“. Ova rečenica u izjavi, doduše, nije bila obuhvaćena znacima navoda, ali je očigledno bila deo obraćanja domobranskog oficira zatvorenim Srbima. U narednom tekstu reč „četnici“ je dosledno zamenjivana rečju „šumnjaci“. To je bilo u skladu sa utvrđenim diskursom i izrazito negativnim značenjem reči „četnik“ obzirom da su u partizanskom propagandnom govoru i rangiranju neprijatelja četnici stajali uporedo sa ustašama ili čak i ispred njih.

Nijedna komisija za ratne zločine, od banijske okružne, preko hrvatske zemaljske do jugoslovenske državne nije dala pouzdane odgovore na neka od ključnih pitanja vezanih za zločin u glinskoj pravoslavnoj crkvi. To se pre svega odnosi na pitanja: kada i koliko je bilo egzekucija i koliki je bio broj ubijenih? Objavljivanjem posebnog saopštenja Državne komisije o zločinu u glinskoj crkvi taj događaj je dobio mnogo širi publicitet od tadašnjeg. Dobio je status jednog od velikih zločina Drugog svetskog rata u Jugoslaviji. Zločin je pomenut i u dokumentu sa Nirnberškog procesa. Istovremeno zločini u glinskoj crkvi su dobili značaj jednog od najvažnijih simbola stradanja Srba u ustaškoj državi. I pored toga, nije učinjen neophodan napor da se najvažnije činjenice o ovom događaju nedvosmisleno utvrde čime je ostavljen prostor za različita tumačenja i nedoumice, što će ostaviti trag ne samo u historiografiji, nego i u javnosti. Doduše, slučaj zločina u glinskoj pravoslavnoj crkvi nije

bio usamljen jer ni bitne činjenice o brojnim drugim mestima masovnih stradanja tokom Drugog svetskog rata u Jugoslaviji dugo nisu bile ili još uvek nisu utvrđene na zadovoljavajući način.

Obzirom da ni zvanični državni organi nisu izneli nedvosmislene podatke ni o broju ubijenih u glinskoj pravoslavnoj crkvi, ni o svim okolnostima zločina, o tome su u posleratnoj javnosti i u historiografiji iznošeni različiti podaci. Do kraja osamdesetih godina prošlog veka gotovo uvek je pominjan samo jedan pokolj. Prvi i zadugo jedini koji se (nekritički) oslonio na izjavu Hilmiije Berberovića je bio Viktor Novak. Ne navodeći da se poziva na ovu izjavu, on je ustvrdio da je klanje u crkvi vršeno kroz osam punih dana, kao i da je na najstrašnji način ubijeno više hiljada ljudi. Usto, Novak je neopravdano okrivio župnika Žužeka da snosi deo odgovornosti za pokolj u Glini.²⁵⁷ Na velikom zboru u Glini za Dan ustanka naroda Hrvatske 27. jula 1952, govorio je predsednik Jugoslavije Josip Broz Tito. U govoru je naveo da su mu „drugovi pokazali ruševine jedne zgrade crkve u kojoj je poklano 900 ljudi za jedan dan. Pozvali su ih da ih prekrste u katoličku vjeru, a zlikovci su ih poklali“. Obećao je da grobovi palih neće zarasti u travu i da će ih se sećati.²⁵⁸ Zločin u glinskoj crkvi je tematizovan i u literaturi pri čemu se pesnik odlučio za jedan od najčešće pominjanih brojeva.²⁵⁹

U historiografiji su navođeni različiti podaci o datumu pokolja Srba u pravoslavnoj crkvi u Glini i o broju ubijenih. Pri tome su uvek kao počiniozi označavane ustaše i nije pominjano učešće hrvatskih vojnika u pokolju. Ferdo Čulinović je ustvrdio da su ustaše iz Gline noću 27. jula 1941. u srpsko-pravoslavnoj crkvi poklale oko osam stotina Srba.²⁶⁰ U još uvek referentnoj knjizi o NDH, Fikreta Jelić-Butić je navela da je u crkvi (nije navedeno kojoj) u Glini krajem jula 1941. ubijeno nekoliko stotina Srba, a da je prema nekim podacima krajem istog meseca u Glini ubijeno oko 2.000 Srba.²⁶¹ U zborniku *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941.* uz fotografiju ruševine crkve – stratišta u Glini navedeno je da su u njoj ustaše jula 1941. „ubili oko 1250 Srba.“²⁶² Đuro Zatezalo je ustvrdio da je od 29. jula do 4. avgusta 1941. odvedeno u Glinu i ubijeno u tamošnjoj pravoslavnoj crkvi 1.260 muškaraca sa područja kotara Vrginmost i Glina.²⁶³ Prema Dušanu Koraću, 3-4. avgusta 1941. u pravoslavnoj crkvi u Glini je ubijeno 1.260 muškaraca s područja kotara Glina i Vrginmost.²⁶⁴ U memoarskoj i memoarsko-publicističkoj literaturi partizanskih prvoboraca sa Korduna i Banije su kao žrtve pokolja uglavnom označavani Srbi iz Vrginmosta koji su

početkom avgusta 1941. preveženi u Glinu na „pokrst“. Rade Bulat je ustvrdio da je 3. i 4. avgusta u glinskoj pravoslavnoj crkvi poklano 1.220 Srba, Gojko Nikoliš 1.200, Slavko Borojević preko 1.000, dok je prema Pavlu Jakšiću tada ubijeno 1.200 Srba.²⁶⁵

Krajem osamdesetih godina prošlog veka iscrpnije je istraživao zločin u glinskoj pravoslavnoj crkvi i proširen je krug korišćenih izvora. U do tada najpotpunijoj rekonstrukciji događaja, Đuro Roksandić je identifikovao dve grupe žrtava. On je ustvrdio da su u glinsku pravoslavnu crkvu 29. jula 1941. vozom doveženi Srbi iz Topuskog, a da je 3. avgusta 1941. u Glinu kamionima dovežena većina od 2.000 Srba okupljenih u Vrginmostu radi „pokrsta“. Navođenjem širih izvoda iz izvora, među njima i iz izjave Hilmiije Berberovića, autor je sugerisao da je klanje Srba u crkvi vršeno u nekoliko navrata. Ustvrdio je da veliki broj srpskih muškaraca pohapšenih tih dana nije ubijen u glinskoj pravoslavnoj crkvi već kraj prethodno iskopanih jama u selima oko Gline. Prema autorovim istraživanjima, u tri velike jame na području Novog Sela Glinskog i Marin Broda je zakopano preko 2.000 žrtava. Većina, njih 1.291, je bila iz sreza (kotara) Vrginmost, 45 je bilo sa područja Gline, a ostali su bili iz petrinjskog kotara. Zajedno sa žrtvama majske pokolje zakopanih u Prekopi, oni su 1947. sahranjeni u zajedničkoj grobnici.²⁶⁶ Ljuban Đurić je, pozivajući se na neke navode iz izjave Hilmiije Berberovića, za koga je odnekud znao da je „kasnije zarobljeni ustaša“, pokušao da rekonstruiše celi tok događaja. Prihvatajući tvrđenje Berberovića da je u crkvu moglo stati više od 1.000 ljudi, on je ustvrdio da je u njoj zaklano „više od 1.250 Srba“. To su bili Srbi iz Topuskog i okoline, kao i Srbi iz Vrginmosta i okoline, prevareni da idu u Glinu na „pokrst“. Oni su od 29. jula do 2. avgusta 1941. doveženi u glinsku pravoslavnu crkvu, pri čemu je deo grupe iz Topuskog zatvoren u kotarskom zatvoru. Svi oni su tokom noći 2/3. avgusta i dana i noći 3/4. avgusta 1941. poklani. Sledilo je klanje žena i devojaka od kojih su mnoge prethodno mučene i silovane. Svi su zatim zakopani u zajedničke jame, a preživio je samo Ljuban Jednak, koji je ranjen pobjegao iz jame.²⁶⁷

U historiografiji je krajem osamdesetih godina sasvim jasno iznet zaključak da su u glinskoj pravoslavnoj crkvi bila dva pokolja, ali su i dalje navođeni preveliki brojevi ubijenih u samoj crkvi. Oslanjajući se na izjavu Ljubana Jedinaka, Milan Bulajić je ustvrdio da je 29/30. jula 1941. bio pokolj u crkvi Srba iz Topuskog, a da je deo ljudi ubijen u Novom Selu Glinskom. U drugom pokolju 4/5. avgusta 1941. u istoj crkvi je ubijeno 1.280

muškaraca iz sreza Vrginmost.²⁶⁸ U knjizi Đure Aralice, jedinoj koja za temu ima zločine u glinskoj pravoslavnoj crkvi, navedeno je da su bila dva pokolja. Njegovo istraživanje je zasnovano na obimnoj izvornoj osnovi, ali je metodološki manjakava pri čemu pojedini sudovi i zaključci nisu ubedljivi.

EPILOG

Masovne egzekucije srpskih muškaraca iz Gline i okoline, kao i pokolji u u glinskoj pravoslavnoj crkvi su imali snažan simbolički značaj i za žrtve i za počinioc, kao i za kolektivite kojima su pripadali. Pojedini egzekutori su upražnjavali i neke ritualne radnje.²⁶⁹ Kada je reč o mehanizmu uništenja, treba imati u vidu ne samo neposredne egzekutore, nego i sve ostale učesnike koji su takođe pokazali veliku rutinu u vršenju svog dela posla. Prilikom masovnih pokolja od maja 1941. do onih krajem jula i početkom avgusta 1941, u mehanizam uništenja je uključen veliki broj ljudi, pre svega iz susednih hrvatskih sela. Od 26. do 29. jula svakodnevno je 60-70 seljaka kopalo jame ispred kojih su zatim ubijani Srbi iz opština Topusko, Bović, Čemernica i iz nekoliko banjskih sela. Narednog dana, 30. jula, seljaci su te žrtve zakopali i odmah su otpočeli kopanje novih jama u kojima će ubrzo biti zakopani kordunaški Srbi doveženi iz Vrginmosta u Glinu. Osim u kopanju jama, slaganju leševa ubijenih i njihovom zatrpavanju, seljaci su, bili formalno ustaše ili ne, obezbeđivali stratišta, osvetljavali mesta pogubljenja noću i pljačkali žrtve. Dovoženje Srba iz Vrginmosta u Glinu se odvijalo tokom dana pred očima celog grada. Očevici su ostavili svedočenje da su žrtve, osim autobusima zagrebačkog prevoznika, dovežene i u pretrpanim kamionima uz pesmu ustaških sprovodnika koja je jasno nagoveštavala pokolj.²⁷⁰ Ubijanje kraj jama u Latinovu je preživio jedan čovek, koji se sakrio u susednom hrvatskom selu, ali je ubrzo potkazan i ubijen.²⁷¹

Masovno ubijanje Srba iz Gline i okoline, a zatim i Srba sa Korduna, kao i stacioniranje komande jake ustaške grupacije, pokazalo je da je tokom leta 1941. Glina postala važan regionalni centar uništenja. Posle delovanja u Banskom Grabovcu, pokretni preki sud je nastavio da deluje u Glini gde je zasedao dva ili tri puta tokom jeseni 1941. Pod predsedništvom zloglasnog sudije Ivana Vidnjevića²⁷² na smrt je osuđeno oko 40 osoba iz raznih krajeva NDH: iz okoline Slunja, Banja Luke, Bijeljine, Vukovara i Hercegovine. Osim srpskih muškaraca, među ubijenima su bile i tri sestre Jevrejke, koje su

pre pogubljenja mučene.²⁷³ Zatvaranje i ubijanje Srba na glinskim stratištima nastavljeno je sve do oslobođenja Gline januara 1944.²⁷⁴

Primer Gline pokazuje da su u infrastrukturi uništenja Srba najvažniju ulogu imale ustaške jedinice, kako one formirane od lokalnog stanovništva, tako i one pristigle iz Zagreba. Gotovo isti značaj su imale ostale oružane formacije i organi prinude: pre svega hrvatska vojska (domobranstvo), zatim oružnici (žandarmi) i lokalni redari (policajci), ponekad i naoružani civili. Obezbeđeno je relativno masovno učešće hrvatskog stanovništva, pre svega iz redova inteligencije, malograđanskog sloja i, što je bilo posebno važno, seoskog stanovništva. Pokazali su se rezultati masovne nacionalističke mobilizacije ostvarene naročito tokom tridesetih godina i od stvaranja Banovine Hrvatske avgusta 1939. Na to se nadovezala izuzetno snažna propaganda programa uništenja Srba posle stvaranja ustaške države. Akti javnog protivljenja ili protesta nisu zabeleženi. Otpor pojedinaca je suzbijan represijom, a vremenom je jačao i artikulisan je učešćem u partizanskom Narodnooslobodilačkom pokretu. Dok je pokolj glinskih Srba maja 1941. držan u tajnosti, tokom leta 1941. to više nije bio slučaj. Pokolji Srba u glinskoj pravoslavnoj crkvi su pokazali da je uništenje Srba postalo javna stvar, a učešće u masovnom ubijanju i mučenju žrtava je bilo predmet hvalisanja i ponosa u socijalnom okruženju. Korišćenje materijalnih dobara žrtava za sopstvenu društvenu promociju je postalo ne samo društveno prihvatljivo, nego i poželjno ponašanje.

Sa ubijanjem u glinskoj pravoslavnoj crkvi krajem jula i početkom avgusta 1941. došlo je do potpuno javne „normalizacije zločina“. Mase izmučenih ljudi su doveđene u sakralni objekat, odjeci samih egzekucija, gomile unakaženih leševa i doslovno potoci krvi su bili deo svakodnevice glinskih građana. Stratišta nisu više bile samo jame u okolnim hrvatskim selima, nego i sam centar grada. Rušenje crkve Rođenja Presvete Bogorodice u Glini se uklapalo i u državni program uništenja srpskog naroda i uništenja organizacije, sveštenstva i objekata Srpske pravoslavne crkve. Istovremeno, takva politika je bila glavni generator organizovanja Narodnooslobodilačkog pokreta i njegovih oružanih jedinica. Zahvaljujući organizovanju i borbi partizanskih snaga ustaška politika uništenja Srba je relativno brzo počela da se dovodi u pitanje. Ipak, tek je kraj rata označio poraz te politike uz ogromne žrtve boraca, a iznad svega srpskog civilnog stanovništva.

Narativ o zločinima u glinskoj pravoslavnoj crkvi je morao da se osloni na ono što su bile osnovne činjenice: žrtve su ubijene zato što su pravoslavni Srbi, ubijene su u sopstvenom verskom objektu, koji je zatim uništen u okviru sveobuhvatnog plana i politike uništenja. Ostaci temelja srušene crkve–stratišta su bili jedno od traumatskih mesta Drugog svetskog rata u Jugoslaviji, posebno u Hrvatskoj. Traumatska mesta su višeslojna, višeznačna, ispunjena različitim sećanjima i tumačenjima. Takva mesta izazivaju zbunjenost, konflikte i iritacije.²⁷⁵ Iako se navedeno razmatranje izvorno odnosi na Nemačku i užas Trećeg Rajha, ono se svakako, bar jednim delom odnosi na Jugoslaviju i Hrvatsku, napose na Glinu. Socijalistička Jugoslavija je iznad svega negovala herojski narativ oslobodilačkog rata i revolucije na kojoj je i zasnivala svoj legitimitet. Stoga je i memorijalizacija zločina u glinskoj crkvi sekularizovana. Obnavljanje crkve je neformalno zabranjeno, a nova pravoslavna crkva u Glini je sagrađena na drugoj lokaciji. Na mestu srušene crkve–stratišta je 1969. sagrađen Spomen-dom, koji je, osim memorijalne, imao i neprimerenu kulturno-zabavnu funkciju. U drugoj polovini osamdesetih godina prošlog veka vlasti su prihvatile koncept nove memorijalizacije i počela je izgradnja spomen obeležja koje je prostorno pratilo tlocrt neka-

dašnje crkve. U radikalno promenjenim političkim okolnostima, 29. jula 1995. patrijarh Srpske pravoslavne crkve Pavle je osveštao novoizgrađeno Spomen-obeležje u sklopu Spomen-doma. Odmah posle vojne akcije na područje pod zaštitom Ujedinjenih nacija u Hrvatskoj (područje Republike Srpske Krajine) na kojem se nalazila i Glina, avgusta 1995, hrvatske vlasti su potpuno uništile novo Spomen-obeležje. Time je nastavljena praksa sistematskog uništavanja i devastirana spomenika vezanih za partizansku borbu u Hrvatskoj, kao i za stradanje stanovništva, napose srpskog.²⁷⁶ Time je otpočelo uspostavljanje dijametralno suprotnog narativa vezanog za glinsku pravoslavnu crkvu i njenu simboliku. Spomen-dom je preimenovan u Hrvatski dom, koji se inače nalazio na drugom mestu u Glini. Oktobra 2014. lokalne vlasti su zabranile komemorisanje na mestu crkve–stratišta.²⁷⁷ Potpuno negiranje zločina nad Srbima u glinskoj pravoslavnoj crkvi otpočelo je u centralnom listu Rimokatoličke crkve u Hrvatskoj *Glasu Koncila* 2006, a zatim u posebnoj knjizi istog izdavača 2012. godine. Simbolično, ta opskurna knjiga je promovisana u zgradi nekadašnjeg Spomen-doma u Glini u prisustvu visokih predstavnika vlasti 12. februara 2015.²⁷⁸

¹ Milan RISTOVIĆ, *Nemački 'novi poredak' i Jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45. Planovi o budućnosti i praksa*, (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1991), 22–34, 47–51; Mark MAZOWER, *Mračni kontinent. Evropa u dvadesetom veku*, prevod s engleskog Aleksandra Dragosavljević, (Beograd: Arhipelag, 2011), 162–173.

² Hrvoje MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Drugo dopunjeno izdanje, (Zagreb: Naklada Pavičić, 2002), 60–61.

³ Nikica BARIĆ, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945*, (Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2003), 96–98; Davor KOVAČIĆ, *Redarstveno-obavještajni sustav Nezavisne Države Hrvatske od 1941. do 1945. godine*, (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2009), 39–55.

⁴ D. KOVAČIĆ, *Redarstveno-obavještajni sustav*, 40–41, 47–47. Videti i: 47–48; Franjo SMOLČIĆ, „Utjecaj KP Siska na razvoj i povezivanje sela s naprednim radničkim pokretom od 1934. do 1941. godine, *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941*, *Zbornik*, (Sisak: Muzej Sisak, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1974), 529.

⁵ D. KOVAČIĆ, *Redarstveno-obavještajni sustav*, 47–48; Franjo SMOLČIĆ, „Utjecaj KP Siska na razvoj i povezivanje sela s naprednim radničkim pokretom od 1934. do 1941. godine“, 529.

⁶ *Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske, izdaje Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja, godina 1941, godište I*, Zagreb, s.a, 15 (dalje: *Zbornik zakona i naredaba*). Videti i: Срђа ТРИФКОВИЋ, *Устапе. Балканско срце таче*, проширено и допуњено друго издање (Београд: Catena mundi, 2016), 146–153, 170; Mato JAKŠIĆ, *Dubrovnik 1941. Sjećanja*, (Beograd: Prosveta, 1966), 19, 42, 50; Zvonko Brkić, *Život i rad*, Mile Konjović (prir.), (Slavonski Brod: Centar za društvena istraživanja Slavonije i Baranje, 1983), 145–150 (preštampan članak Zvonka Brkića iz lista *Glas Slavonije*, od 3. VII 1945).

⁷ Чедомир ВИШЊИЋ, „Споменица на жупу Слун“, *Љетопис Српског културног друштва „Просвјета“*, 12, 2007, 262–263; Đuro ZATEZALO, *Radio sam svoj seljački i kovački posao. Svjedočanstva genocida u NDH 1941.–1945. Kordun Banija, Gorski Kotar, Lika*, drugo prošireno izdanje (Karlovac: MARTIRIA, Izdavačka ustanova Eparhije gornjokarlovačke; Banja Luka: Udruženje Jaseno-

vac-Donja Gradina, 2017), 153–155; Viktor NOVAK, *Magnum crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, (Zagreb 1948, reprint Beograd: Nova knjiga, 1986), 760, 870.769; D. KOVAČIĆ, *Redarstveno-obavještajni sustav*, 48.

⁸ Prema članku u *Hrvatskom narodu* od 26. avgusta 1941, gvardijan otac Herman i brat Benko su bili vatreni pripadnici ustaškog pokreta. „Oni su ne samo širili ustašku ideju izvan crkve, po ovdašnjim selima nego su i omogućili hrvatskim ustaškim borbama, da se u čunčičkom samostanu u najteže doba borbe, mogu tajno sastajati, pod vodstvom današnjeg vojskovođe Slavka Kvaternika i ministra dr. Puka“; citat prema: V. NOVAK, *Magnum crimen*, 655–656; Đ. ZATEZALO, *Radio sam svoj seljački i kovački posao* 313–318. U opširnom prikazu prilika u svojoj jabukovačkoj parohiji, Branko Jakšić je naveo da su njegovi parohijani morali da obrađuju samostansku zemlju i da ih je gvardijan Herman stalno pritiskao da pređu na rimokatoličku veru. Uporno je pokušavao i njega da privoli da se pokatoliči navodeći da bi to želeo sam nadbiskup Štepinac sa kojim je razgovarao o njemu; Institut za savremenu istoriju, Beograd (ISI), Dokumentarna građa, Izveštaj o stradanju srpskog naroda u Hrvatskoj, parohija jabukovačka, srez petrinjski, u Kolinu, 27.maja 1942.

⁹ Милош ЗДРАВКОВИЋ, „Правност’ поретка Независне државе Хрватске“, Борис БЕГОВИЋ, Зоран С. МИРКОВИЋ (ур.), *Правни поредак Независне Државе Хрватске*, (Београд: Универзитет у Београду, Правни факултет, 2017), 30–36.

¹⁰ *Zločini protiv čovečnosti i međunarodnog prava. Njemačka presuda i dokumenti o genocidu*, Ljubomir PRLJETA (пр.), (Београд: Službeni list SRJ, 1992), 253–257; *The Historiography of Genocide*, Dan Stone (ed.), (New York: Palgrave Macmillan, 2008), passim.

¹¹ Bogdan KRIZMAN, *NDH između Pavelića i Mussolinija*, (Zagreb: Globus, 1983²), 119; Mark BIONDICH, „Religion and Nation in Wartime Croatia: Reflections on the Ustaša Policy of Forced Religious Conversions, 1941–1942“, *The Slavonic and East European Review*, Vol. 83, No. 1 (Jan., 2005), p.72.

¹² Slavko GOLDSTEIN, *1941. godina koja se vraća*, (Београд: JP Službeni glasnik; Sarajevo: Synopsis, 2012), 90–92, 112–113, 299–300.

¹³ Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945.*, (Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, Školska knjiga, 1978², 158–184; Bogdan KRIZMAN, *NDH između Pavelića i Mussolinija*, 117–137; Richard J. EVANS, *The Third Reich at War 1939–1945*, (London: Allen Lane, 2008), 158–160, 234–235; Rory YEOMANS, *Visions of Annihilation. The Ustasha Regime and Cultural Politics of Fascism, 1941–1945*, (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2013), 1–18;

¹⁴ Edmond PARIS, *Genocide in Satellite Croatia, 1941–1945. A Record of Racial and Religious Persecutions and*

Massacres, Translated from the French by Lois Perkins, (Chicago: American Institute for Balkan Affairs, 1961), 76.

¹⁵ H. MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, 71.

¹⁶ Драгољуб Р. ЖИВОЈИНОВИЋ, *Ватикан Католичка црква и југословенска власт 1941–1958*, (Београд: Просвета, Терсит, 1994), 36–39.

¹⁷ Ani LAKROA Riz, *Vatikan, Evropa i Rajh od Prvog svet-skog rata do hladnog rata*, s francuskog preveo Slobodan Damjanović, (Београд: Službeni glasnik, 2006), 465–468.

¹⁸ *Katolički list*, Zagreb, br.17, 197–198. V. NOVAK, *Magnum crimen*, 549–552. Nadbiskupova okružnica je nekoliko dana čitana preko radija u celosti ili u izvodima tako da su njene poruke stigle do mnogo šireg kruga ljudi nego u svom štampanom obliku.

¹⁹ *Poglavnik u Saboru i narodu. Govor na završnoj saborskoj sjednici 28.veljače 1942*, Zagreb, Izdao D.I.P.U. b.g, 50; *Poglavnik govori*, svezak 2, Zagreb, 1941, 51.

²⁰ U novijim radovima hrvatske historiografije o ustaškoj vojsci potpuno se ignoriše ova njena uloga; Amir OBHOĐAŠ, Mario WERHAS, Bojan DIMITRIJEVIĆ, Zvonimir DESPOT, *Ustaška vojnica. Oružana sila Ustaškog pokreta u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941–1945*, knj. I-II, (Zagreb, Despot Infinitus, 2013). Ni u radovima o hrvatskoj vojsci (domobranstvu) gotovo nema ni reči o njenom učešću u uništenju Srba, dok se za zločine nad njima okrivljuju samo „divlje ustaše“; N. BARIĆ, *Ustroj kopnene vojske domobranstva*, 84, 455–459.

²¹ To je bio stav oficijelne hrvatske politike, koji je Pavelić izložio Hitleru prilikom svoje prve posete 6.juna 1941; Andreas HILLGRUBER (Hrgb.), *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler. Vertrauliche Aufzeichnungen über Unterredungen mit Vertretern des Auslands 1931–1941*, (Frankfurt am Main: Bernard und Gräfe Verlag, 1967), 577; B. KRIZMAN, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, 48–49.

²² M. BIONDICH, „Religion and Nation in Wartime Croatia“, 87.

²³ Zabeleška o razgovoru Hitlera i vojskovođe Slavka Kvaternika u firerovom Glavnom stanu 21. jula 1941; *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler*, II, Frankfurt am Main 1970, 614.

²⁴ R. YEOMANS, *Visions of Annihilation*, 193–196; Милан КОЉАНИН, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918–1941*, (Београд: Институт за савремену историју, 2008), 299.

²⁵ Prema izveštaju nemačkog predstavnika u Zagrebu Edmunda Fezenmajera (Veesenmayer) ministru spoljnih poslova Ribentropu (Ribbentrop), prilikom susreta sa Pavelićem u Karlovcu 14. aprila 1941, designirani poglavnik ustaške države je izjavio da će dokazati „da Hrvati ne potiču od slovenske, već od germanske loze. I najzad, daje ga-

rancije da se Hitler neće u njega razočarati“; citat prema: Slobodan D. MILOŠEVIĆ, *Nemačko-italijanski odnosi na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1943*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1991), 47. Prilikom razgovora sa Hitlerom 21. jula 1941. glavnokomandujući hrvatske vojske Slavko Kvaternik je takođe istakao da Hrvati nisu slovenskog porekla; *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler*, II, 612.

²⁶ F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 158–178.

²⁷ *Pokatoličavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, *Zbornik radova*, Milan Radanović (ur.), (Zagreb: Srpsko narodno vijeće, 2019); Јован МИРКОВИЋ, *Страдање Српске православне цркве у Независној Држави Хрватској*, *Фотомонографија*, (Београд: Свет књиге, 2016).

²⁸ Edmund GLEZ FON HORSTENAU, *Između Hitlera i Pavelića (memoari kontroverznog generala)*, preveo s nemačkog Nikola Živković, (Beograd: Nolit 2007), 149–163. Septembra 1944. general Glajze je smenjen, a novembra i decembra 1944. sledio je novi veliki talas interniranja i ubijanja u koncentracionom logoru Jasenovac; Arhiv Jugoslavije (AJ), fond Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (oznaka fonda: 110), 691–25, Zapisnik Anketne komisije u Vukovaru pri Komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini, Izjava Žigante Metoda, Vukovar, 8.VI 1945.

²⁹ Arhiv Jugoslavije, Beograd, fond Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (oznaka fonda: 110), 617, inv. br. 16.857, Saslušanje Kasche Siegfrida, rađeno u zatvoru u Klagenu na dan 20. avgusta 1946 (dalje: AJ). U svojoj izjavi o predistoriji konferencije u Zagrebu, poslanik Kaše je naveo i sledeće: „Inicijativu za taj sastanak dao sam ja. Pre same konferencije nije bilo preseljavanja, no bilo je već izbeglica iz Slovenije u Hrvatskoj. Pučanstvu je bilo poznato da do preseljenja treba da dođe i tako je Hrv. Nadbiskup Stepinac znao za to preseljenje po kojemu je to pučanstvo iz Slovenije trebalo biti preseljeno u Srbiju, kako je to pučanstvo koje je trebalo da se preseli katoličko i kako se među tim licima nalazi i oko 300 sveštenika katoličkih, to je Stepinac preko Hrv. vlade izrazio želju da se to pučanstvo preseli u katoličke krajeve Hrvatske, a da se isti broj Pravoslavnog življa presele u Srbiju. Kako je taj predlog bio prihvatljiv, to je došlo do gornje konferencije“. Na sudskom procesu u Zagrebu 1946. nadbiskup Stepinac nije negirao verodostojnost ove izjave. Ona se ne negira ni u hrvatskoj historiografiji; Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, „Siegfried Kasche : Njemački pogled na Hrvatsku 1941. godine“, *Časopis za savremenu povijest*, 3, 2011, 773–799.

³⁰ Ladislaus HORY, Martin BROSZAT, *Die kroatische Ustascha-Staat 1941-1945*, (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1964), 97.

³¹ Ibidem.

³² Tone FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945*, (Ljubljana-Beograd: Partizanska knjiga, 1979), passim; Slobodan D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945.godine*, (Beograd, Institut za savremenu istoriju, 1981), 31–34; Filip ŠKILJAN, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, (Zagreb: Srpsko narodno vijeće, 2014), 26–57.

³³ Saul Friedländer, *The Years of Extermination: Nazi Germany and the Jews, 1939–1945*, (New York: HarperCollins Publishers 2007), 337–339.

³⁴ „Izvanredna zakonska odredba i zapovjed“, *Narodne novine*, br. 60, 26. lipnja 1941, *Zbornik zakona i naredaba, 1941*, 212–213.

³⁵ Holm SUNDHAUSSEN, „Der ‘Unabhängige Staat Kroatien’ (einschließlich Dalmatiens)“, Wolfgang BENZ (Hrsgb), *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*, (München: R. Oldenbourg Verlag, 1991), 321–326; Ivo GOLDSTEIN, Slavko GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, (Zagreb: Novi Liber, Židovska općina Zagreb, 2001) 424–434, 465–476.

³⁶ Milan KOLJANIN, „From Annihilation of the Elites to Total Annihilation: Srbs in the Independent State of Croatia 1941–1942“, *Studia nad Totalitaryzmami i Wiekim XX/Totalitarian and 20th Century Studies*, Institut Pileckiego, Tom 2/Vol 2, Warszawa, 2018, 188–189. Prvo potpuno uništenje Srba u jednom ili nekoliko naselja desilo se 1. i 2. jula 1941. u Donjoj Suvaji u Lici. Izvršila ga je jedinica sastavljena od 250 hrvatskih vojnika 22. pohodne bojne i 150 ustaša pod komandom ustaškog natporučnika Vjekoslava Maksa Luburića. Jedinica je 1. jula 1941. opkolila Donju Suvaju i na najsuroviji način ubila sve stanovnike spalivši njihove kuće. Popisano je 266 žrtava. Prema izveštaju italijanskih vojnih karabinjera, tada je ubijeno oko 300 lica. Naredenog dana pripadnici Luburićeve jedinice su u zaseoku Donjeg Srba Kruškovači i u Osredcima ubili 39 osobe, a 3. jula u selu Bujanj Doljanski još 152 osobe, od kojih su polovina bili deca do 15 godina starosti; Илија СЛАДАКОВИЋ, „Седамдесет година од усташког злочина у селу Доња Суваја у Лици“, *Грађански рат у Хрватској (1991–1995)*, *Зборник радова*, XI–XII, Милојко БУДИМИР (прир.), (Београд: Удружење Срба из Хрватске, 2015–2016), 243–249.

³⁷ Ђуро ЗАТЕЗАЛО, *Јадовно. Комплекс усташких логора 1941*, књиге 1–2, (Београд: Музеј жртава геноцида, 2007), passim. Identifikovano je 10.502 žrtava ovog logora, od čega 92% Srba, 7,25% Jevreja i 0,74% ostalih. Njihova polna i starosna struktura svedoči o nameri potpunog uništenja Srba i Jevreja. Autor je naveo da je u ukupan broj žrtava 40.132; isto, knj.1, 383.

³⁸ *Zbornik zakona i naredaba, 1941*, 56; *Narodne novine*, br. 19, 5 V 1941; „Uputa prilikom prelaza s jedne vjere na

drugu“, *Zbornik zakona i naredaba, 1941*, 122, *Narodne novine*, br.37, 27. V 1941.

³⁹ Citat prema: Milan KOLJANIN, „Preveravanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“, u *Pokatoličavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 28–29.

⁴⁰ *Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom rastu, Zbornik dokumenata*, tom I, *Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945*, Beograd 1993, 412–413 (dalje: *Zločini NDH*). Pravilo da se ne prihvata prelaz pripadnika srpske društvene elite sa „grkoistočne“ vere na priznate vere u NDH ostalo je i posle osnivanja verskog odseka pri Državnom ravnateljstvu za ponovu septembra 1941; AJ, 372–19.

⁴¹ F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 164; M. BIONDICH, „Religion and Nation in Wartime Croatia“, 83.

⁴² Zapovjedništvo I. domobranskog zbora, Glavnom stožeru Hrvatskog domobranstva, Sisak, 21. XI 1941, *Zločini NDH*, 844–846.; Милан КОЉАНИН, „Акција ‘Диана Будисављевић’“, *Токови историје*, 3, Београд 2007, 193–194.

⁴³ Војни архив, Београд (dalje: VA), фонд NDH, k.179, reg. br.13/2-1; *Zločini NDH*, 364.

⁴⁴ Душан D. MILJKOVIĆ, *Stradanja u Cazinskoj krajini i antifašistička borba (1941–1945)*, (Beograd: Dušan Miljković, 2011, 31–86.

⁴⁵ Prema telegramu italijanskog konzulata u Banjaluci upućenom italijanskom poslanstvu u Zagrebu 12. jula 1941, mnogi pravoslavci su se obratili nemačkoj komandi za pomoć, ali je ona izjavila da ne može intervenisati „jer se radi o pitanju unutarnje politike“; VA, NDH, k. 153a, br. reg. 13/5-135. U Banjaluci je bilo sedište komande nemačke 718. pešadijske divizije na čelu sa generalom Johanom Fortnerom. Banjaluka je trebalo da postane nova prestonica ustaške države pod imenom Antingrad u spomen na „Oca domovine“ Antu Starčevića i Poglavnika Antu Pavelića; VA, NDH, k. 153a, br.reg.13/5-148, Vicekonzul Oberto Fabiani, Italijanskom kraljevskom poslanstvu Zagreb, Banja Luka, 8.VII 1941. To je svakako bio razlog zašto je uništenje Srba Bosanske Krajine bio jedan od glavnih ciljeva ustaške politike, koja je svoj puni zamah dobila u leto 1942. tokom velike vojne operacije NDH i nemačkih snaga na Kozaru.

⁴⁶ General Ambrozio, Komandi 2. armije, 11. Jun 1941, Mila MIHAILOVIĆ, *Jugoslavija: april 1941 – septembar 1943. Italijanski izvori: dokumenti o masakru Srba u Dalmaciji, Lici i Kninskoj Krajini*, (Beograd: Udruženje srpskih izdavača, 2013), 56–61.

⁴⁷ M. MIHAILOVIĆ, isto, 91–137.

⁴⁸ Dragan NENEZIĆ, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943*, (Beograd: Vojnoistorijski institut Vojske Jugoslavije, 1999), 98–101.

⁴⁹ S. GOLDSTEIN, 1941. godina koja se vraća, 92–96; Милан РАДАНОВИЋ, „Масакр у Гудовцу“, у *Гудовац 1941. Пут злочина*, Небојша Кузмановић (прир.), (Нови Сад: Архив Војводине; Загреб: Српско народно вијеће, 2019), 13–18; Милан КОЉАНИН, „Фотографија-сведок злочина и страдања“, *Усташка зверства. Зборник докумената (1941–1942)*, Милан Кољанин (прир.), (Нови Сад: Архив Војводине, Издавачка установа Епархије бачке Беседа; Бањалука: Архив Републике Српске, 2020), 505–507 (dalje: *Усташка зверства*). Зборник се састоји из докумената које је немачка полиција у окупираној Србији прикупљала о усташким злочинима до половине 1942. године.

⁵⁰ Taj podatak je unet u prvi memorandum Sinoda SPC upućen Vojnoupavnom komandantu u Srbiji generalu Šrederu (Schröder); AJ, Fond Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj (oznaka fonda: 370), 17-160, Generalni konzul, Kraljevskoj ambasadi Ankara, Carigrad, 13. novembra 1941, Podaci o nedelima hrvatskih vlasti prema sveštenstvu i narodu na teritoriji Hrvatske države, prema podacima dobivenim do 20. jula 1941 godine. Drugi podatak je unet u drugi memorandum Sinoda SPC sačinjen prema informacijama dobijenim do 8. avgusta 1941; *Zločini NDH*, 599–600.

⁵¹ Obaveštajni oficir major Vilhelm Kne iz Feldkomandanture Zagreb, Nemačkom generalu u Zagrebu E. Glajzeu fon Horstenauu, 26. jul 1941; *Усташка зверства*, 63–66; S. GOLDSTEIN, 1941. godina koja se vraća, 95–96.

⁵² L. HORY, M. BROZAT, *Die kroatische Ustascha-Staat 1941–1945*, 97; B. KRIZMAN, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, 48–49.

⁵³ Đuro ROKSANDIĆ, „Teror ustaša u glinskom kotaru 1941. godine“, u Katarina Babić i dr. (ur.), *Sisak i Banija*, 814.

⁵⁴ AJ, 110-304, dos.br. 2933, Izjava župnika Franca Žužeka pred Okružnom komisijom za ratne zločine Okružnog narodnooslobodilačkog odbora Banije (dalje: OKRZ), Glina, 18. X 1944.

⁵⁵ H. MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, 68.

⁵⁶ AJ, 110-304, dos.br. 2933, Izjava Franje Koželja, Glina, 26.X 1944. Celoviti istoriografski rad o delovanju Puka videti u: Igor MRKALJ, „Tko je bio Mirko Puk, odvjetnik i organizator ustaškog pokreta u Glini? (1). Bolje da ti u kuću uđe vuk, nego Puk“, *Prosvjeta*, Zagreb, novembar 2016, 35–42; isti, „Tko je bio Mirko Puk, odvjetnik i organizator ustaškog pokreta u Glini? (2) Organizator istrebljenja“, *Prosvjeta*, Zagreb, mart 2017, 42–48; videti i: F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 164.

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ Arhiv Srbije (dalje: AS), fond Komesarijat za izbeglice i preseljenike (oznaka fonda: G-2), f-11, Zapisnik sa izjavom

Zečević Pavla iz Slovinaca, opština Staza sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu 1. februara 1943. Janko MIKŠIĆ, "Pod vodstvom Komunističke Partije Hrvatske Hrvati i Srbi glinskog područja počinju 1941. zajedničku borbu za slobodu", *Sisak i Banija*, 611; Rade GRMUŠA, "Razvitak revolucionarnog pokreta i ustanka u selima južno od Gline", *Sisak i Banija*, 651.

⁵⁹ AJ, 110, inv.br.249, Izjava Radojčević Zorke, Sužnjević Danice, Babić Katice, Radovanović Anđe i Eremić Eve u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike, Beograd, 27. februar 1942; isto u: *Усташка зверства*, 297–302.

⁶⁰ Đ. ROKSANDIĆ, "Teror ustaša u glinskom kotaru 1941. godine", *Sisak i Banija*, 817–820.

⁶¹ Đ. ROKSANDIĆ, isto, 819–820.

⁶² Prema podacima Feldkomandanture Zagreb, domaće ustaše su pozvale iz Zagreba ustaše pod komandom Ivana Sarića; *Усташка зверства*, 68. Po svemu sudeći, na čelu ustaša pristiglih iz Zagreba je bio Ivan Šarić, jedan od organizatora masovnih pokolja Srba na Kordunu tokom maja 1941. Da se radi o ustaškom poručniku Šariću posvedočio je u svojoj izjavi i apotekar iz Gline Ivo Burić; AJ, 110-304, dos.br. 2933. O ustašama-emigrantima videti: H. MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, 57, 62–66.

⁶³ AJ, 110-304, dos.br. 2933, Izjava Ignaca Haluze iz Gline pred Okružnom komisijom za ratne zločine, Glina, 18.X 1944; Ђуро АРАЛИЦА, *Усташки покољи Срба у глинској цркви*, (Београд: Музеј жртава генцида, 2010), 165; Младен КОЛИЋ, *Такозвана Независна Држава Хрватска 1941*, (Београд: Delta pres, 1973), 354-356; *Саопштење бр.33 Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, у: Саопштења бр.7-33 о злочинима окупатора и њихових помагача, Демократска федеративна Југославија, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Београд 1945, 377 (dalje: Саопштење бр.33).*

⁶⁴ AJ, 110, dos.br. 4628, Izjava Darinke Blajić (u potpisu: Blajić) pred Centralnom gradskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Zagreb, 12. I 1946. Ona je svedočila o hapšenju svog oca Jove Meandžije iz Gline.

⁶⁵ Prema izjavi pet Glinjanki (AJ, 110, inv.br.249), odvedeno je 582 Srba, među njima 80 dečaka i zanatlija; *Усташка зверства*, 300. Videti i: Бранко ВУЈАСИНОВИЋ, Чедомир ВИШЊИЋ, Ђуро РОКСАНДИЋ, *Глина 13. маја 1941. У поводу 70. годишњице усташког злочина*, (Зagreб: Српско културно друштво „Просвета“, 2011), 32–41, 45, 65, 84.

⁶⁶ AJ, 110, dos.br. 3748, Izjava Erent Petra pred Općinskom komisijom za ratne zločine Općinskog NOO Jukinac, Kihalac, 10. XII 1944. Prema ovoj izjavi, svi muškarci iz Prekope su, pod pretnjom smrti, iskopali jame, neki od njih su prisustvovali ubijanju, slagali leševe i zakopavali ih. Pred rat u selu je bilo 8 članova ilegalne ustaške organizaci-

je; I. MRKALJ, „Tko je bio Mirko Puk, odvjetnik i organizator ustaškog pokreta u Glini? (2)“, 48. Po proglašenju NDH broj ustaša je svakako porastao.

⁶⁷ Б. ВУЈАСИНОВИЋ, Ч. ВИШЊИЋ, Ђ. РОКСАНДИЋ, *Глина 13. маја 1941*, 45, 65, 84; Ђ. АРАЛИЦА, *Усташки покољи Срба*, 164–168. Prema memorandumu Sinoda SPC upućenom Vojnom zapovedniku u Srbiji generalu Šrederu, u Glini je na najsvirepiji način ubijeno 450 Srba; AJ, 370-17-159; prema drugom memorandumu sinoda, na osnovu podataka prikupljenih od izbeglica do 8. avgusta 1941, na samom početku u Glini i okolini je ubijeno oko 450 Srba, a zatim je sam grad sa okolinom potpuno očišćen od Srba; *Zločini NDH*, 604. Prema izveštaju jabukovačkog paroha Branka Jakšića, tada je u Glini ubijeno 487 Srba; ISI, Dokumentarna građa, Izveštaj o stradanju srpskog naroda u Hrvatskoj, parohija jabukovačka, srez petrinjski, u Kolinu, 27. maja 1942. U svojoj izjavi od 18. X 1944. župnik Žužek je naveo da je tada uhapšen i izvestan broj Srba iz okoline Gline i da se tada govorilo, „da je te noći pokupljeno oko 850 ljudi“; AJ, 110-304, dos.br. 2933. Videti i: S. GOLDSTEIN, *1941. godina koja se vraća*, 104–110.

⁶⁸ *Усташка зверства*, 64–65.

⁶⁹ *Усташка зверства*, 67-68. Kneovo saznanje da je posle 400 uhapšeno još 200 Glinjana, potvrđuje u svojoj izjavi pred Komesarijatom za izbeglice pet Glinjanki (AJ, 110, inv.br.249). One su navele da je 15 dana posle hapšenja od 11/12. maja 1941. usledilo novo hapšenje ne samo srpskih muškaraca, nego i njihovih supruga, i da su kamionima odveženi u nepoznatom pravcu; *Усташка зверства*, 300-301.

⁷⁰ Staatsarchiv Nürnberg, Nürnberger Dokumente NOKW 1071, Anlage 2 zu Feindnachrichtenblatt Nr.7 Bu.B.Nr.1917/43 geh. Auszug aus dem SD-Bericht Mai 1943 zur Information über die politische Entwicklung im Raum Petrinja-Sisak-Kostajnica-Glina. Veliki izvod iz ovog dokumenta je objavljen u knjizi L. HORY, M. BROSZAT, *Die kroatische Ustascha-Staat 1941–1945*, 101-102.

⁷¹ Isto.

⁷² Isto. U knjizi Horija i Brošata (st.101) pogrešno je preneto da je taj broj „oko 500“;

⁷³ Ђ. АРАЛИЦА, *Усташки покољи Срба*, 141.

⁷⁴ Isto, 140

⁷⁵ AJ, 110-304, dos. br. 2933.

⁷⁶ М. МИХАИЛОВИЋ, *Jugoslavija: april 1941 – septembar 1943. Italijanski izvori*, 56–61.

⁷⁷ Isto, 59.

⁷⁸ Ђ. АРАЛИЦА, *Усташки покољи Срба*, 139–140. Ovde je navedeno da je Mison rođen 1906, dok je prema navedenom italijanskom izvoru rođen 1907.godine.

⁷⁹ U knjizi Stjepana KOŽULA *Martirologij crkve Zagrebačke. Spomenica žrtve ljubavi Zagrebačke nadbiskupije*

(Zagreb: Prometej, Zagrebačka nadbiskupija, drugo i dopunjeno izdanje, 1998), 672, napomena 37, pokolj glinskih Srba 12/13. maja 1941. je predstavljen kao „ustaška odmazda za četnička klanja na području B i H“, kao i da je odmazda počinjena od ustaša emigranata. Za to nije naveden nikakav izvor, a nije jasno o kakvim četničkim klanjima je reč, kao ni zašto su upravo glinski Srbi ubijeni za odmazdu. Ovo je odraz narativa koji je formiran ubrzo po stvaranju ustaške države, po kojem je ona od početka bili ugrožena od „četnika“ zbog čega je, kao svaka druga država, imala legitimno pravo da se brani svim sredstvima.

⁸⁰ Za Opačića je u oba memoranduma Sinoda SPC navedeno da je njegovo telo izbacila reka Sava; *Zločini NDH*, 597.

⁸¹ On je posle rata živeo u Glini kao penzioner sa statusom borca NOR-a; Ђ. АРАЛИЦА, *Усташки покољи*, 169–170.

⁸² Б. ВУЈАСИНОВИЋ, Ч. ВИШЊИЋ, Ђ. РОКСАНДИЋ, *Глина 13. маја 1941*, 48–55.

⁸³ Isto, 45.

⁸⁴ ISI, Dokumentarna građa, Protojerej Kangrga Stanko, Arhijerejskom namesništvu u Vladimircima, u Krniću, 13. I 1942. U izjavi je navedeno i sledeće: „Narod misli da su ti Srbi poubijani u hrvatskom selu Prekopi kod Gline i bačeni u već pripravljenju opštu raku, odnosno rovove...“ Protojerej Kangrga je izbegao u okupiranu Srbiju u junu 1941. O tome šta se desilo njihovim muževima ništa nije znalo ni pet Glinjanki koje su jula i avgusta 1941. izbegle u Beograd; AJ, 110, inv.br.249, Izjava Radojčević Zorke, Sužnjević Danice, Babić Katice, Radovanović Anđe i Eremić Eve, Beograd, 27. februar 1942.

⁸⁵ *Fontes, Izvori za hrvatsku povijest*, 2 (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 1996), 264, 287.

⁸⁶ Д. Р. ЖИВОЈИНОВИЋ, *Ватикан Католичка црква и југословенска власт 1941–1958*, 66–67.

⁸⁷ *Fontes*, 264–268.

⁸⁸ Ljubo BOBAN, *Hrvatska u arhivima izbegličke vlade 1941–1943. Izveštaji informatora o prilikama u Hrvatskoj*, (Zagreb: Globus, 1985), passim.

⁸⁹ А. LAKROA RIZ, *Vatikan, Evropa i Rajh*, 465–468; М. KOLJANIN, „Preveravanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“, 25–30, 42–46.

⁹⁰ Milan KOLJANIN, Dragica KOLJANIN, „Archbishop Stepinac, the Independent State of Croatia and Western Allies“, *Istraživanja-Journal of Historical Researches*, 30, 2019, 290–293.

⁹¹ AS, G-2, f-11.

⁹² L. HORY, M. BROSZAT, *Die kroatische Ustascha-Staat 1941–1945*, 96–97.

⁹³ Милан РИСТОВИЋ, *У потрази за уточиштем. Југословенски Јевреји у бекству од холокауста*, (Београд: Службени лист СРЈ, 1998), 299–300.

⁹⁴ AJ, 110, inv.br.249, Izjava Radojčević Zorke, Sužnjević Danice, Babić Katice, Radovanović Anđe i Eremić Eve, Beograd, 27. februar 1942.

⁹⁵ Prema tabelarnom pregledu Državnog ravnateljstva za ponovu, sa područja glinskog kotara je iseljeno ukupno 426 домаћинстава са 3.703 члана; Милан КОЉАНИН, „Избеглице из Глине у Србији 1941–1945“, Drago Roksandić, Mira Kolar-Dimitrijević (ur.), *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*, (Glina: Skupština općine Glina, 1988), 366.

⁹⁶ М. КОЉАНИН, „Избеглице из Глине“, 366–367.

⁹⁷ Б. ВУЈАСИНОВИЋ, Ч. ВИШЊИЋ, Ђ. РОКСАНДИЋ, *Глина 13. маја 1941*, 58–62.

⁹⁸ Radi se o povelji cara Leopolda izdatoj 1690. u vreme Velikog bečkog rata kojom je Srbima naseljavanim na prostoru Austrijske carevine garantovana sloboda veroispovesti.

⁹⁹ *Novi list*, 3. lipanj 1941, str. 5, prema: *Саопштење бр. 33*, 377.

¹⁰⁰ Seljaci iz Brnjeuške i Luščana su 12. jula 1941. uspjeli da razoružaju nekoliko ustaša; Zapovjedništvo I. hrvatske oružničke pukovnije, Vrhovnom oružničkom zapovjedništvu, Zagreb, 30. srpnja 1941, *Zločini NDH*, 383; Ljuban ĐURIĆ, *Banijski partizanski odredi 1941–1945*, (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1988), 27. U knjizi А. ОБНОДАШ, М. WERHAS, В. DIMITRIJEVIĆ, Z. DESPOT, *Ustaška vojnica* (knj. I, 192–193), ustaški zločini se ne pominju kao uzrok ustanka. Navodi se samo da je zbog oružane pobune srpskog stanovništva početkom jula 1941. doneta odluka da 12 ustaških satnija (četa) bude upućeno na područje Petrove Gore i okoline radi njihove pacifikacije.

¹⁰¹ *Zločini NDH* 380–383; Lj. ĐURIĆ, *Banijski partizanski odredi*, 37–40; Ljubomir VUČKOVIĆ, *Zašto ste ćutali? Banski Grabovac 24. do 27. juna 1941*, (Beograd: Muzej žrtava genocida, 2011), 46–51. Iako je napad na stanicu u Banskom Grabovcu pripremila i izvela komunistička organizacija, 24. jul nije određen za Dan ustanka naroda Hrvatske.

¹⁰² Isto; Ђуро РОКСАНДИЋ, „Усташки злочини у глинском котару од 1941. до 1945. године“, *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*, 289–290; Lj. ĐURIĆ, *Banijski partizanski odredi*, 40. Izjave Budimira Popovića iz Tremušnja-ka, koji je pobjegao sa streljanja 25. jula 1941. i Branka Tađića iz Mačkovog Sela u Komesarijatu za izbeglice u Beogradu; *Усташка зверства*, 340–343. Prema Popoviću, za tri dana, od 24. do 27. jula, ubijeno je 2.000 Srba iz Banskog Grabovca, Vlahovića, Luščana i Dodoša.

¹⁰³ Ђ. АРАЛИЦА, *Усташки покољи Срба*, 52–55.

¹⁰⁴ *Усташка зверства*, 68.

¹⁰⁵ Zabeleška političkog odeljenja nemačkog poslanstva u Zagrebu, od maja 1941. do 4. maja 1942, *Zločini NDH*, 974–975.

¹⁰⁶ AJ, 110-304, dos.br. 2933, Izjava Pavla Lončara iz Majskih Poljana, Glina, 2. XI 1944.

¹⁰⁷ Prema svedočenju Ljubana Jednaka, pred pokolj u glinskoj crkvi domobranski oficir je rekao Srbima da će svi biti ubijeni jer su četnici i njihovi krvni neprijatelji; AJ, 110-304, dos.br. 2933. Jedan od egzekutora u glinskoj pravoslavnoj crkvi, ovako je u noći pokolja objasnio Mati Bakšiću i njegovoj supruzi motiv za ubijanje: "Koljemo Srbe, jer dok ih ne pokoljemo do jednoga, za nas Hrvate nema spasa"; AJ, 110-304, dos.br. 2933. Na sastanku ustaških prvaka pred organizovanje pokolja u Kostajnici početkom avgusta 1941, usmeno je preneseno naređenje, za koje se verovalo da je od samog Poglavnika, da se ubiju svi "Vlasi" iznad 14 godina; Muzej žrtava genocida, Beograd, zaostavština Pere Drakulića. "Zašto je došlo do zločina u Baić jamama 1941", 61–63.

¹⁰⁸ *Zločini NDH*, 505.

¹⁰⁹ *Tko je tko u NDH. Hrvatska 1941. – 1945*, Darko STUPARIĆ (gl.ur.), (Zagreb: Minerva, 1997), 349–350 (Mato Rupić i Redakcija). Ovde nema ni reči o masovnim zločinima koje su počinile ustaške jedinice pod njegovom komandom.

¹¹⁰ To su bile 1. satnija sa sedištem u Slunju, 2. satnija u Vojniću, 3. satnija u Vrginmostu, 4. satnija u Topuskom, 5. 6. i 7. satnija u Glini, 8. satnija po delovima u Cazinu, Kladuši, Vrnograču i Bužimu, 9. pripremna satnija u formiranju u Petrinji i 10. pripremna satnija u Bosanskoj Kostajnici; M. COLIĆ, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska*, 274. U knjizi A. OBHOĐAŠ, M. WERHAS, B. DIMITRIJEVIĆ, Z. DESPOT, *Ustaška vojnica*, knj. I, 192–193, 195–196, je navedeno da su u ovoj grupaciji bile još dve satnije, 11. pripremna sa sedištem u Bosanskoj Kostajnici i 12. satnija sa sedištem u Dubici.

¹¹¹ D. D. MILJKOVIĆ, *Stradanja u Cazinskoj krajini*, 82; Pero DRAKULIĆ, *Korak do smrti*, (Zagreb: Srpsko narodno vijeće, 2014), 18–54; *Ustaška зверства*, 327–331.

¹¹² Бранко БОКАН, „Кулминација усташког геноцида над Србима у Босанској Крајини у љето 1941. године“, *Геноцид над Србима у II светском рату*, Зборник радова, (Београд: Музеј жртава геноцида, Српска књижевна задруга, 1995), 232.

¹¹³ *Усташка зверства*, 71.

¹¹⁴ VA, NDH, k. 312, br.reg. 56/1; *Zločini NDH*, 467–468; Sanitarno stanje grobova u Velikoj Kladuši, Pećigrad, 20. 8. 1941, *Усташка зверства*, 72–73; isto, 74.

¹¹⁵ AJ, 110, inv.br.249, Izjava Bursać Kristine i Dražić Janje iz Otoke. Kao i u drugim izjavama u Komesarijatu za izbeglice, svedoci su navodili ne samo osobe koje su progonile i ubijale Srbe, nego i one koji su im pomagali. U navedenoj izjavi pominju se imena Hrvata iz Otoke koji su pomagali Srbima i ističe se da su u pljački i ubijanju Srba učestvovali samo muslimani. Videti izjave izbeglica iz

Sanskog Mosta, Bosanske Krupe, Stabandže i drugih sela oko Velike Kladuše u Komesarijatu za izbeglice u Beogradu; *Усташка зверства*, 317–326. Videri i: D. D. MILJKOVIĆ, *Stradanja u Cazinskoj krajini*, 31–86; Б. БОКАН, „Кулминација усташког геноцида“, 232.

¹¹⁶ AJ, 110, dos.br. 3748, Izjava Ivke Bronzović iz Perušića pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje ratnih zločina Hrvatske, 1. XI 1944; D. D. MILJKOVIĆ, *Stradanja u Cazinskoj krajini*, 31–86; Б. БОКАН, „Кулминација усташког геноцида“, 232; *Усташка зверства*, 71.

¹¹⁷ T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji*, 402.

¹¹⁸ Душан Љ. КАШИЋ, „Српска црква у тзв. Независној Држави Хрватској“, *Српска православна црква 1920–1970. Споменица о 50-годишњици васпостављања Српске патријаршије*, (Београд, 1970), 200–201.

¹¹⁹ Rade BULAT, *Svjedočanstva iz Petrove Gore*, (Zagreb: Globus, 1980), 134–138.

¹²⁰ Vladimir VELEBIT, *Svjedok historije*, Mira Šuvar (prir.), (Zagreb: Razlog, 2015), 69, 71, 414.

¹²¹ Милан МАТИЋ, *Партизанска штампa у Србији 1941–1944*, (Београд: Институт за савремену историју, 1993), 23–25.

¹²² *Зборник докумената и података о народно-ослободилачком рату југословенских народа*, Том II, *Билтен Врховног штаба Народноослободилачке војске Југославије 1941–1945*, (Београд: Војноисторијски институт Југословенске армије, 1949), 22–23 (dalje: *Zbornik NOR*)

¹²³ *Zbornik NOR*, tom II, knj. 2, Beograd 1954, 46–49.

¹²⁴ *Isto*.

¹²⁵ Jedan primerak letka je našao ustaški tabornik na putu između Karlovca i Duge Rese; VA, NDH, k.85, reg. br.44/11-2, objavljeno u: *Zločini NDH*, 625–629.

¹²⁶ *Zločini NDH*, 627.

¹²⁷ Dragan NENEZIĆ, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943*, 98–101.

¹²⁸ Ђ. АРАЛИЋА, *Усташки покољи Срба*, 141.

¹²⁹ *Zločini NDH*, 628.

¹³⁰ *Zbornik NOR*, V, knj. 1, 50–51.

¹³¹ AJ, fond Poslanstva Kraljevine Jugoslavije pri Svetoj Stolici (oznaka fonda 372), 16. Promemorije br. 289 и br. 300. Na ove promemorije je prvi ukazao Milan Bulajić u knjizi *Misija Vatikana u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj: 'politika Stepinac' razbijanja jugoslovenske države i pokatoličavanja pravoslavnih Srba po cijenu genocida; stvaranje Civitas Dei-Antemurale Christianitatis*, knj. I, (Beograd: Politika, 1992), 549–552. Međutim, nije najjasnije kada je autor navodio prevod note br. 289, a kada note br. 300, kada prevod teksta njihovih izvora, a kada sam izvor.

- ¹³² Д. Р. ЖИВОЈИНОВИЋ, *Ватикан, Католичка црква и југословенска власт 1941–1958*, 36–37.
- ¹³³ AJ, 372-16, Pro memoria, No. 289, Rome, 19 aout 1941.
- ¹³⁴ AJ, 372-16, Promemoria o pokolju Srbov v Hrvatski in Madjarski.
- ¹³⁵ AJ, 372-16, prilog Pro memoriji, No. 300, Rome, le 1. Septembre 1941.
- ¹³⁶ AJ, 372-16. Segretario di stato di Sua Santita, Pro-Memoria, N. 6916/41, Du Vatican, le 27 Septembre 1941, objavljeno u: *Actes et documents du Saint Siège relatifs à la Seconde Guerre Mondiale*, Vol. VIII, *Le Saint Siège et les victimes de la guerre, janvier 1941-décembre 1942*, Pierre Blet, Burkhardt Schneider, Angelo Martin (ur.), (Roma: Città del Vaticano, 1974), 293, dok.br.162 (dalje: ADSS); Д. Р. ЖИВОЈИНОВИЋ, *Ватикан, Католичка црква и југословенска власт 1941–1958*, 37.
- ¹³⁷ ADSS, Vol.8, 261-262, dok.br.139. Papski izaslanik Đuzepe Ramiro Markone (Giuseppe Ramiro Marcone) je stigao u Zagreb 3. avgusta 1941.
- ¹³⁸ Д. Р. ЖИВОЈИНОВИЋ, *Ватикан, Католичка црква и југословенска власт 1941–1958*, 18.
- ¹³⁹ Istorijски архив Београда (IAB), фонд Управа града Београда (UGB), SP, IV-146/32, предмет II Br.1372/41, Berberović Hilmiја.
- ¹⁴⁰ Isto.
- ¹⁴¹ Veselin ĐURETIĆ, *Vlada na bespuću. Internacionalizacija jugoslovenskih protivrječnosti na političkoj pozornici Drugog svjetskog rata*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, Narodna knjiga), 1982, 166–167.
- ¹⁴² Адам ПРИБИЋЕВИЋ, *Мoj живот*, (Зaгреб: СКД „Просвјета“, 1999), 138–139.
- ¹⁴³ *Martyrdom of the Serbs. Persecutions of the Serbian Orthodox Church and the Massacre of the Serbian People. Documents and reports of the trustworthy United Nations and of eyewitnesses*, (Chicago 1943), 284–288. Овде је као датум узимања Berberovićеve изјаве погрешно наведен 20. октобар 1942. Позивајући се на Архив Св. Синода Српске православне цркве (br.1660/237/1947, Прилог 1, 46-47), ово погрешно датовање је прихватио и Milan BULAJIĆ у knjizi *Ustaški zločin genocida i suđenje Andriji Artukoviću* 1986. године, knjiga II, (Beograd: Rad, 1988), 526. Препис изјаве је први пут у целини објављен у зborniku *Zločini NDH*, 763–766, према: VA, Архива владе Милана Недића, к.43а, рег.бр.32/1-II. Један од prepisa изјаве налази се и у AJ, 110, dos.br. 2933. У свим овим prepisима постоје неке грешке, на пример, у навођењу презимена satnika Josipa Dorbića које се у свим prepisима наводи као Dobrić.
- ¹⁴⁴ *Ustaška zverstva*, 69. У овом извештају о „incidentima у Glini i okolini“, наведени су подаци о zločinima ustaša над Srbima од мајског pokolja до краја 1941.
- ¹⁴⁵ Isto.
- ¹⁴⁶ SAN, Nirnberški dokumenti NOKW-1071.
- ¹⁴⁷ Isto.
- ¹⁴⁸ Ministarstvo unutrašnjih poslova NDH је 16. novembra 1942. ovaj извештај uputilo Glavnom stožeru Ministarstva domobranstva; *Zbornik NOR*, том V, knjiga 32, (Beograd, Vojnoistorijski institut, 1964), 507–512. Извештај је објављен и у: *Zločini NDH*, 505–507, napomena 2.
- ¹⁴⁹ *Zbornik NOR*, том V, knjiga 32, 509.
- ¹⁵⁰ Miljkan MASLIĆ, *Početak i razvoj ustanka naroda IV. rajona Korduna*, (Zagreb: SKD Prosvjeta, 2010), 133.
- ¹⁵¹ Извештај је upućen 18. septembra 1941, *Zbornik NOR*, V, knj. 1, 87. То је био Josip-Jocika Žinić, mesar из Gline; Ђ. АРАЛИЋА, *Усташки покољи Срба*, 150.
- ¹⁵² *Zbornik NOR*, V, knj. 1, 112. Према извештају Прве оружничке pukovnije, у нападу „četnika“ у selu Begovići ubijen је један ustaša, а други ranjen. Редакција *Zbornika* је utvrdila да је ubijeni poznati ustaški zlikovac Luka Mazalović; Isto, 386.
- ¹⁵³ Ivan ŠIBL, *Ratni dnevnik*, (Zagreb: Naprijed, 1966), 358.
- ¹⁵⁴ Јеврејски историјски музеј, Beograd, (JIM), рег.бр.52/2, к.19-2-2/15, „Partizanski bukvar“, Izdala tehnika VII.ud. [arne] divizije, avgusta 1944. Vlastite imenice су pisane malim početnim slovom, међу njima и reč Glina.
- ¹⁵⁵ Fotografija zbora у Glini на којем је govorio predsednik Okružnog narodnooslobodilačkog odbora Baniје Simo Todorović објављена је у раду Đure ZATEZALA, „Razvoj i rad organizacije KPJ i narodne vlasti у kotaru Glina 1941–1945. године“, *Glina. Glinски kraj kroz stoljeća*, 209.
- ¹⁵⁶ Hor је raspušten 1948. године; Igor MRKALJ, „Obilić је pjeваo за slobodu“, *Novosti*, br. 793, Zagreb, 27. II 2015, 6-7. Видети и: Čedomir VIŠNJIĆ, *Kordunaški proces. Fragment из historije nestajanja*, (Zagreb: Srpsko kulturno društvo Prosvjeta, 2004), 274–277.
- ¹⁵⁷ Fotografija parastosa на ruševinama pravoslavne crkve у Glini објављена је у: Драган ЧУБРИЋ, Момчило КРКОВИЋ, *Страдање Срба у православној цркви у Glinи и рушење споменика*, (Београд: Удружење Срба из Хрватске, Српско културно друштво „Зора“, 2004), 24–25. Овде је наведено да је parastos одржан 30. јула 1944, али је највероватније он одржан тек после окончања rata.
- ¹⁵⁸ AS, G-2, f-11, Zapisnik од 12. маја 1943. састављен у Komesariјату за izbeglice и preseljenike у Beogradu. Sužnjević је detaljno opisao pokolj и pljačku Srba у selima Donje и Gornje Selište, Balinac и Šibine, који су 29. јула 1941. počinile ustaše из Gline и околних sela. Пре ubijanja žene и девојке су silovane. Ubijanja Srba су nastavljena и после njihovog prelaska на rimokatoličku веру.
- ¹⁵⁹ AJ, 110-304, dos.br. 2933, Izjava Ante Šešerina, Glina, 10. X 1944.

¹⁶⁰ Zeev MILO, *Tako je to bilo u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (1941-1945) s opširnim historijskim pregledom toga razdoblja*, (Beograd: Ivica Eškenazi, 2002), 188–190.

¹⁶¹ Gojko NIKOLIŠ, *Korijen, stablo, pavetina. Memoari*, (Zagreb: SN Liber, Prosvjeta, 1981³), 581.

¹⁶² Isto, 582.

¹⁶³ Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), fond Ministarstvo unutarnjih poslova, M 10 778 II 1944 (N.G. inv. br.1264).

¹⁶⁴ Isto.

¹⁶⁵ J. MIKŠIĆ, "Pod vodstvom Komunističke Partije Hrvatske", 609.

¹⁶⁶ Ibidem.

¹⁶⁷ J. MIKŠIĆ, "Pod vodstvom Komunističke Partije Hrvatske", 616–618. U ovom sećanju detaljno je prikazano učešće Hrvata iz Gline i sela glinskog kotara (sreza) u Narodnooslobodilačkom pokretu (n.č, 628–643). U priloženom spisku pripadnika i simpatizera NOP-a sa ovog područja, iz Gline je bilo 56 osoba, među njima i župnik Franc Žužek. U selima najviše pripadnika ili simpatizera bilo je u Joševici (19), Prijeki (14), Donjem Selištu (12) i Velikoj Solini (11) (n.č, 644–645).

¹⁶⁸ Đ. ROKSANDIĆ, "Teror ustaša u glinskom kotaru 1941. godine", 816–817.

¹⁶⁹ Nikola MRAKOVIĆ, „Grabovačka akcija i početak ustanka na Baniji“, *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941, Zbornik*, (Sisak: Muzej Sisak, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1974), 717.

¹⁷⁰ *Усташка зверства*, 64-65.

¹⁷¹ SAN, Nirnberški dokumenti, NOKW-1071.

¹⁷² Nije jasno o kom licu sa prezimenom Klobučar se radi. U knjizi Đ. ARALICE (*Усташки покољи Срба*, 145) su navedeni Ivo Klobučar, ozloglašeni glinski ustaša i Klobučar Milan, ustaški stražar u Glini koji je zlostavljao zatvorene Srbe. O njima nisu navedeni drugi podaci. U izjavi pet Glinjanki (AJ, 110, inv.br. 249, Izjava Radojčević Zorke, Sužnjević Danice, Babić Katice, Radovanović Anđe i Erečić Eve, 27. februar 1942), student Mirko Klobučar je pomenut kao jedan od učesnika u progonu i ubijanju Srba u Glini i okolini.

¹⁷³ G. NIKOLIŠ, *Korijen, stablo, pavetina*, 580–582. Na javnim suđenjima pripadnicima oružanih formacija NDH ustaše su osuđivane na smrt, a egzekucije su vršene odmah posle donošenja presude, takođe javno. Opis javnog suđenja u Krnjaku 25. oktobra 1942. videti u: Владимир ДЕДИЈЕР, *Дневник*, друго издање, (Београд: Југословенска књига, 1951), 238–239.

¹⁷⁴ AJ, 110-304, dos.br. 2933, Izjava župnika Franca Žužeka, Glina, 18. X 1944.

¹⁷⁵ Jaša ROMANO, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici NOR*, (Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1980), 376. A. Goldštajn je bio i potpredsednik Okružnog narodnooslobodilačkog odbora Banije i načelnik Povjereništva za pravosuđe pri ZAVNOH-u.

¹⁷⁶ Nada KISIĆ-KOLANOVIĆ, „Nova pravna misao izložena na Kongresu pravnika antifašista Hrvatske u Glini 1944. godine“, u *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*, 381, napomena 1. Autorka je ustvrdila da se Kotarski sud u oblasti krivičnog prava najviše bavio suđenjima za delikte krađe i odlaska na neoslobodenu teritoriju.

¹⁷⁷ AJ, 110-304, dos. br. 2933, Iskaz Ljubana Jednaka o pokolju izvršenom u pravoslavnoj crkvi u Glini 30. srpnja 1941. Ljuban Jednak je i kasnije davao izjave o pokolju, koje su se u ponečemu međusobno razlikovale. Najpotpunija je Jednakova izjava data pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Zagrebu 15. juna 1945. Prepis te izjave videtu u: AJ, 110-264. Gotovo identična sa njom je Jednakova izjava koju je dao na suđenju nadbiskupu Alojziju Stepincu i drugima početkom oktobra 1946; *Suđenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini, ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima*, urednik i izdavač Milan Stanić, (Zagreb, 1946), 391–397. Jednak je svedočio i na suđenju Andriji Artukoviću 24. aprila 1986, Kraći izvodi ove izjave objavljeni su u knjizi Milana BULAJIĆA *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, knjiga II, (Beograd: IRO Rad, 1988), 327. Jednak je živio u Glini u blizini mesta zločina i sa porodicom je izbegao u Srbiju u velikom egzodusu Srba sa Zaštićenog područja Ujedinjenih nacija (UNPA) u Hrvatskoj početkom avgusta 1995. Umro je u Beogradu 1997.godine.

¹⁷⁸ B. Tarbuk se krio u selu Šatornji, ali su ga dvojica Srba predala ustaškom rojniku, čiji brat ga je na putu ka Glini ubio. Krivci za predaju su posle rata osuđeni, ali ne i sam egzekutor; Ђ. АРАЛИЈА, *Усташки покољи Срба*, 71.

¹⁷⁹ U izjavi od 1. maja 1944. Jednak je naveo da je domobran na ovratniku imao dve zvezdice, što bi tada odgovaralo činu natporučnika.

¹⁸⁰ Prema sećanju J. Mikšića (J. MIKŠIĆ, "Pod vodstvom Komunističke Partije Hrvatske", 626), Adam Korać je uživao poverenje ustaše Stipe Vidakovića sa kojim je pre rata falsifikovao novčanice. Naveo je da je na Koraćev nagovor grupa od 20 Srba iz Čemernice otišla na prekrštavanje i ubijena od ustaša. Na osnovu ovog sećanja moglo bi da se zaključi da se Korać posle puštanja vratio u Čemernicu i bio jedan od onih koji su nagovarali Srbe da odu u Vrginmost na „pokrst“.

¹⁸¹ Među žrtvama su bili i Ljubanov otac Vasilj, stric Jovan i njegova dva sina Petar i Bogdan. Ljuban to nije pomenuo ni u jednoj od svojih izjava; AS, G-2, f-11, izjava Bogdana Sužnjevića; ISI, Dokumentarna građa, izjava Macakanja Petra u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu, 5. februar 1943.

¹⁸² AJ, 110-304, dos.br. 2933. Izjava je primljena u Zemaljskoj komisiji za zločine Hrvatske 15. juna 1945. U svojoj izjavi Vorkapić je naveo da je posle spasavanja iz Gline bio na prisilnom radu u Uredu za kolonizaciju u Petrinji, a zatim u Sisku. Oslanjajući se na izjavu blagajnika glinske opštine za vreme rata Nikole Starčevića (AJ, 110-304, dos.br. 2933), Đ. Aralica je ustvrdio da je Vorkapić bio saradnik ustaškog režima i da je radio u Uredu za kolonizaciju u Petrinji; Ђ. АРАЛИЦА, *Усташки покољи Срба*, 71.

¹⁸³ Njihova imena su na spisku žrtava pokolja u crkvi 29/30. jula 1941; Đ. ARALICA, *Усташки покољи Срба*, 244, 245.

¹⁸⁴ Pozivajući se na ostale svedoke, Ivan Pacienti je izjavio da je takođe video trojicu u tornju crkve, da je ustaša jednog pogodio iz puške, a da su ostali izvršili samoubistvo skočivši sa tornja; AJ, 110-304, dos.br. 2933. Svi svedoci su izjavili da su u tornju crkve bila trojica Srba, a jedini Vorkapić je pomernuo četvoricu.

¹⁸⁵ Citat prema: Ђ. АРАЛИЦА, *Усташки покољи Срба*, 208.

¹⁸⁶ AJ, 110-304, dos.br. 2933, Izjava župnika Franca Žužeka, Glina, 18. X 1944. Testimony of Father Žužek of Glina Regarding the Efforts of the Archbishop to Save Lives, Glina, November 10, 1945. u: Richard Pattee, *The Case of Cardinal Aloysius Stepinac* (Milwaukee: The Bruce Publishing Company, 1953), 404-407. Izvod iz pisma župnika Žužeka nadbiskupu Stepincu bez oznake datuma, prema: S. KOŽUL, *Martirologij crkve Zagrebačke*, 674. Pismo je pisano sigurno posle kraja rata jer je Žužek vlasti NDH nazvao „tadašnjim terorističkim oblastima“. U izjavi od 18. X 1944 Žužek je naveo da je uhapšeno 120 Srpkinja, u pismu Stepincu posle rata je naveo da je bilo 150 Srpkinja iz Gline i najmanje 200 pohapšenih Srpkinja seljanki, dok je u svedočenju od 10. XI 1945. naveo da je ukupno bilo oko 150 uhapšenih Srpkinja. U svojoj izjavi u Komesarijatu za izbeglice, pet Srpkinja iz Gline je izjavilo da su tada ustaše uhapsile oko 250 preostalih srpskih žena i dece iz Gline. AJ, 110, inv.br.249, Izjava Radojčević Zorke, Sužnjević Danice, Babić Katice, Radovanović Anđe i Eremić Eve, Beograd, 27. februar 1942.

¹⁸⁷ AJ, 110-304, inv.br.2933, Zapisnička izjava Dragice Čučković, Mire Muždeka, Dare Dmitrović, Dušanke Breka i Zore Baltić, Glina, 18. oktobar 1944; AJ, 110, inv.br.249, Izjava Radojčević Zorke, Sužnjević Danice, Babić Katice, Radovanović Anđe i Eremić Eve, Beograd, 27. februar 1942. O delovanju župnika Žužeka i njegovoj pomoći Srbima videti i: J. MIKŠIĆ, „Pod vodstvom Komunističke Partije Hrvatske“, 620–624.

¹⁸⁸ AJ, 110-304, dos.br. 2933, Zapisnik Okružne komisije za ratne zločine, 3. novembar 1944.

¹⁸⁹ Ђ. АРАЛИЦА, *Усташки покољи Срба*, 175–185.

¹⁹⁰ AJ, 110-264, dos.br. 1268, Izjave Vidnić Josipa, Škrinjarić Paje, Šimanović Pavla, Vidnić Petra, Vidnić Antuna,

Norković Josipa, Vidnić Nikole, Roksandić Ivana, Olija Pavla, Šimanović Mate, Škrinjarić Ivana, Škrinjarić Ivana (starijeg) i Horvatić Josipa, svi iz Novog Sela Glinskog. Na spisku 36 ustaša koji su sastavili pomenuti svedoci, bili su i Pavao Horvatić, tada predsednik narodnooslobodilačkog odbora u Novom Selu Glinskom i Ivan Škrinjarić, član tog odbora.

¹⁹¹ AJ, 110-304, dos.br. 2933, Izjave Andrije Školnekovića i Ivana Pacientia, Glina, 10. X 1944; isto, Izjava Dragice Čučković, Mire Muždeka, Dare Dmitrović, Dušanke Breka i Zore Baltić, Glina, 18. X 1944.

¹⁹² AJ, 110-304, dos.br. 2933. Izjava Antuna Gregurića. Više detalja o rušenju crkve i u izjavi Ante Šešerina, Glina, 10. X 1944; isto.

¹⁹³ AJ, 110-304, dos.br. 2933. Izjava Ante Šešerina, Glina, 10. X 1944.

¹⁹⁴ AJ, 110-304, dos.br. 2933. Izjava Josipe Šarić, Glina, 14. X 1944. Josipa Šarić i Mara Klaić su, zajedno sa Dragom Likar, bdele uz odar mrtvog ustaše Janka Budaka. U jedan sat iza ponoći došla su trojica ustaša u krvavim uniformama koji su iznad mrtvaca digla svoje krvave noževe „govoreći: ‘Mi osvećujemo tvoju hrvatsku krv’. Na pitanje zašto su krvavi, ustaše su im predložile da pođu s njima. Njih dve su došle do praga crkve, videle gomile zaklanih ljudi i čule glasove egzekutora i žrtava. J. Šarić je izjavila da je posle toga otišla kući, a da je Mara Klaić ušla u crkvu. Iz nastavka izjave je očigledno da je i Josipa Šarić ušla u crkvu u vreme ubijanja. To potvrđuje i izjava Mate Bakšića po kojoj su Mara Klaić i Pepa (Josipa) Šarić bile u crkvi za vreme klanja; AJ, 110-304, dos.br. 2933.

¹⁹⁵ O sukobu u Majskim Poljanama i pogibiji ustaše Janka Budaka postoje dva verzije; Slobodan Bjelajac, „Šamarički partizanski logor“, *Sisak i Banija*, 694; Dragan Štefančić i Stevo Klobučar, „Ustaški teror u Glini 1941. godine“, *Sisak i Banija*, 853-854. Prema drugoj verziji, ustaše su dovezli mrtvog Janka Budaka u Glinu kao palog heroja kojeg su ubili četnici. U međuvremenu su kamionima doveženi Srbi iz okoline Gline da bi vozom bili upućeni u Liku, ali nije bilo vagona. Pijane ustaše su odlučile da ih zatvore u pravoslavnu crkvu, a zatim su Srbi poklani što su uglavnom izvršili ustaše iz Petrinje i Siska, po zanatu mesari. Glinske ustaše su leševe utovarivali u kamion i bacali ih u iskopane jame. D. Štefančić i S. Klobučar su zaključili da se nikada nije saznalo ko je naredio pokolj, ali ga je neko morao unapred isplanirati, „jer kad je pokolj počeo, jame su već bile iskopane“. Ova verzija pokolja Srba u bitnim elementima je različita od one koja se može ustanoviti na osnovu najvećeg broja ostalih izvora.

¹⁹⁶ AJ, 110-304, dos.br. 2933, Izjava Ivana Pacientia, Glina, 14. oktobar 1944.

¹⁹⁷ AJ, 110-304, dos.br. 2933, Izjava Marka Modronje, Glina, 18. oktobar 1944.

- ¹⁹⁸ AJ, 110-304, dos.br. 2933, Izjave Ante Šešerina, Antuna Gregurića, Mate Bakšića, Franca Žužeka, Marka Modronje i Veljka Rukavine.
- ¹⁹⁹ AJ, 110-304, dos.br. 2933, Izjava župnika Franca Žužeka, Glina, 18. X 1944.
- ²⁰⁰ *Spomenice župa: Maja, Viduševac, Glina, Mala Solina*, (Glina: Župa Sv. Ivana Nepomuka, Ogranak Matice hrvatske Glina, 1998), 538; zapis nosi datum 31. XII 1941.
- ²⁰¹ S. KOŽUL, *Martirologij crkve Zagrebačke*, 676.
- ²⁰² AJ, 110-304, dos.br. 2933, Izjava Marka Modronje, Glina, 18. X 1944.
- ²⁰³ AJ, 110-304, dos.br. 2933, Izjava Andrije Školnekovića, Glina, 10. X 1944.
- ²⁰⁴ AJ, 110-304, dos.br. 2933, Izjava Veljka Rukavine, Glina, 28. X 1944.
- ²⁰⁵ AJ, 110-304, dos.br.2933, Izjava Antuna Gregurića, Glina, 11. X 1944. Đuro Aralica se u svojoj knjizi (*Усташки покољи Срба*, 119-120) oslanjao na izjave iz istrage OK RZ oktobra-decembra 1944. I pored toga, on je ustvrdio da su župnik Žužek i većina svedoka lažno svedočili. To je svakako neopravdana kvalifikacija ovih prvorazrednih izvora, koji, kao i svi drugi izvori podležu istorijskoj kritici.
- ²⁰⁶ AJ, 110-304, dos.br. 2933, Izjava Blaža Šoštarića, 2. XI 1944, mesto egzekucije.
- ²⁰⁷ AJ, 110-264, dos.br.1268, Izjave Vidnić Josipa, Škrinjaric Paje, Šimanović Pavla, Vidnić Petra, Vidnić Antuna, Norković Josipa, Vidnić Nikole, Roksandić Ivana, Olija Pavla, Šimanović Mate, Škrinjaric Ivana, Škrinjaric Ivana (stariji), pred OK RZ za Baniju, 13. XII 1944.
- ²⁰⁸ AJ, 110-304, dos.br. 2933, Izjave Ante Šešerina, Antuna Gregurića i Mate Bakšića.
- ²⁰⁹ AJ, 110-304, dos.br. 2933, Izjava Antuna Gregurića, Glina, 11. X 1944.
- ²¹⁰ Isto.
- ²¹¹ AJ, 110-304, dos.br. 2933, Izjava Dragice Čučković, Mire Muždeka, Dare Dmitrović, Dušanke Breka i Zore Baltić, Glina, 18. X 1944; isto, Izjava Paje Vorkapića, Zagreb, 10. maja 1945.
- ²¹² *Усташка зверства*, 69.
- ²¹³ *Zbornik NOR*, tom V, knjiga 32, 509; *Zločini NDH*, 505, napomena 2.
- ²¹⁴ SAN, Nirnberški dokumenti NOKW 1071.
- ²¹⁵ AJ, 372-16, Pro memorija No. 300 i prilog Pro memoriji, Rome, le 1. Septembre 1941.
- ²¹⁶ AJ, 372-16, Pro memorija No. 300 i prilog Pro memoriji, Rome, le 1. Septembre 1941.
- ²¹⁷ AJ, 110, inv.br. 249, Saslušanje srpskih izbeglica na razmišljanje članovima Savetodavnog odbora; Izjava Škara Julke iz Topuskog, 5. januara 1942; Izjava Miljević Vasilije iz Topuskog, 17. januara 1942; Izjava Mišćević Anke, Mišćević Mare i Lončar Ljubice iz Topuskog i Lončar Matije iz Čemernice, 28. april 1942, isto.
- ²¹⁸ AJ, 110, inv.br. 249, Izjava Linta Marka iz Vrgin Mosta, 22. oktobar 1941; Izjava Šapić Stanka iz Blatuše, 4. oktobar 1942; Izjava Galogaža Vukosave iz Vrginmosta, 16. februar 1942; Izjava Bakić Dragana i Bakić Dragana (mladeg), iz Čemernice.
- ²¹⁹ AS, G-2, f-11.
- ²²⁰ M. Colić, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska*, 274; A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnika*, knj. I, 192–193, 195–196.
- ²²¹ Dve deportovane Jevrejke, Karolina Schlossberg i Margita Langraf, pisale su Mari Muždeki iz logora, verovatno iz Loborgrada; AJ, 110-304, inv.br.2933, Zapisnička izjava Dragice Čučković, Mire Muždeka, Dare Dmitrović, Dušanke Breka i Zore Baltić, Glina, 18. oktobar 1944. Hapšenje glinskih Jevreja istog dana kada su uhapšene i Srпкиnje opisao je i župnik Žužek, koji je naveo da su Jevreji zatim odvedeni u nepoznatom pravcu; AJ, 110-304, dos.br. 2933.
- ²²² Ђуро Затезало, *Јадовно. Комплекс усташких логора 1941*, knj. 1, 377–384. Prema spisku žrtava, u ovom logoru je iz glinske opštine ubijeno 438 Srba i svi su bili muškarci; isto, 456–467.
- ²²³ AJ, 110-304, dos.br. 2933.
- ²²⁴ Isto. Videti i napomenu 186.
- ²²⁵ AJ, 110-304, dos.br. 2933.
- ²²⁶ AJ, 110, inv.br. 249, Izjava Radojčević Zorke, Sužnjević Danice, Babić Katice, Radovanović Anđe I Eremić Eve, Beograd, 27. februar 1942; *Усташка зверства*, 297–302.
- ²²⁷ Ova rečenica nedostaje u nemačkom prevodu ove izjave; *Усташка зверства*, 301.
- ²²⁸ Isto.
- ²²⁹ AS, G-2, f-11.
- ²³⁰ Istorijски arhiv Beograda (IAB), fond Uprava grada Beograda (UGB), SP, IV-146/32, predmet II Br. 1372/41, Berberović Hilmija.
- ²³¹ Isto, Protokol ličnog pretresa.
- ²³² Isto, Zapisnik o saslušanju Berberović Hilmije, rađeno 10. septembra 1941. u Odeljenju specijalne policije UGB.
- ²³³ U literaturi se navodi da je Berberović posle rata osuđen na smrt; Ђ. АРАЛИЦА, *Усташки покољи Срба*, 142. Međutim, prema istrazi Uprave državne bezbednosti 1959. ostalo je nejasno šta se sa njim dogodilo. Utvrđeno je da je krajem 1941. došao u Bosanski Novi odakle je ubrzo otišao u Beograd. Posle toga se ništa više o njemu nije čulo i veruje se „da je likvidiran od Beogradske policije“; IAB, SP, IV-146/32, str.10.
- ²³⁴ N. BARIĆ, *Ustroj kopnene vojske domobranstva NDH*, 74.

²³⁵ Ђ. АРАЛИЦА, *Усташки покољи Срба*, 259, Spisak žrtava, br. 291. Crevar Petra Jovan. Policijska zabeleška da je Berberović uhapšen zbog „neredovnih putnih isprava“ se verovatno odnosi na to što njegov izgled (rođen je 1915) nije odgovarao izgledu Crevara (rođen 1883), čiju željezničku legitimaciju je imao.

²³⁶ AJ, 110-304, dos.br. 2933, Izjava Andrije Školnekovića, Glina, 10. X 1944.

²³⁷ AJ, 110-304, dos.br. 2933, Izjava dr Albina Blašića. On je to mogao saznati u glinskoj bolnici gde su radile i istaknute ustaše dr Juraj Rebok i dr Katarina Vojvoda. Tu pretpostavku je izneo i Ђ. Aralica, (Ђ. АРАЛИЦА, *Усташки покољи Срба*, 123).

²³⁸ AJ, 110-304, dos.br. 2933, Izjava mr. Ive Burića.

²³⁹ AJ, 110-304, dos.br. 2933, Izjava Dragice Čučković, Mire Muždeka, Dare Dmitrović, Dušanke Breka i Zore Baltić, Glina, 18. X 1944.

²⁴⁰ AJ, 110, dos.br. 2933, Izjava Veljka Rukavine, Glina, 28. X 1944.

²⁴¹ *Zbornik NOR*, tom V, knjiga 32, 509.

²⁴² Ђ. АРАЛИЦА, *Усташки покољи Срба*, 66. To je objašnjenje koje je Lj. Jednak dao Ђ. Aralici 1985. godine. Za svoje izlaganje o grupi Srba koja je iz Topuskog vozom upućena u Glinu, Aralica se pozivao na podatak, za koji nije naveo izvor, da je u crkvi bilo „preko 700“ Srba koji su dovedeni u Glinu. I u narednom izlaganju Aralica je naveo da se procenjuje da je moglo biti „oko 700“ Srba jer je toliko moglo stati u crkvu (Ђ. АРАЛИЦА, *Усташки покољи Срба*, 65, 73). Navedeni 'podatak' je mogao biti samo iz Žužekove izjave, koji je naveo da je u crkvi bilo „oko 700 ljudi“. Mi smo ustvrdili da se Žužekova procena da je bilo „oko 700 ljudi“ mogla odnositi samo na grupu Srba iz Vrginmosta.

²⁴³ Prema popisu žrtava u knjizi Ђ. Aralice tada je ubijeno 203 Srba, pri čemu on smatra da je taj broj verovatno veći (Ђ. АРАЛИЦА, *Усташки покољи Срба*, 243–246, 66, 73). Naše istraživanje pokazuje da ovom spisku treba dodati imena još četiri žrtve: Jednak Sime Vasilja, Jednak Sime Jovan, Jednak Jovana Petar i Jednak Jovana Bogdan; AS, G-2, f-11, Zapisnik od 13. maja 1943. sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu, izjava Sužnjević Bogdana. Spisku treba dodati i ime Zlokas Marka kojeg u svojoj izjavi pominje Pajo Vorkapić. Prema iskazu Vase Jednaka, Ljubanova sinovca, spomenute četiri žrtve iz Ljubanove obitelji nisu ubijene u crkvi već nad jamom u Prekopi (nap. ur.).

²⁴⁴ S. KOŽUL, *Martirologij crkve Zagrebačke*, 676.

²⁴⁵ Ђ. АРАЛИЦА, *Усташки покољи Срба*, 247–260.

²⁴⁶ Ђ. АРАЛИЦА, *Усташки покољи Срба*, 73, 123. Aralica je pogrešno interpretirao izjavu dr Albina Blašića navodeći da je on izjavio da je noću 4/5. avgusta 1941. „zakla-

no 857 Srba u pravoslavnoj crkvi“. (Ђ. АРАЛИЦА, *Усташки покољи Срба*, 123). Međutim, dr Blašić je izjavio jedino to da je po dolasku u Glinu januara 1942, „čuo pripovijedati da je u crkvi zaklano 857 ljudi“. Time je dr Blašić preneo ukupan broj žrtava pokolja u crkvi, koji se prepričavao među Glinjanima, a ne broj onih koji su ubijeni u noći 4/5. avgusta 1941.

²⁴⁷ Д. Чубрић, М. Крковић, *Страдање Срба у православној цркви у Глини*, 55–76.

²⁴⁸ Isto, 16–23, 55–76.

²⁴⁹ Ovaj dokument je objavljen u publikaciji *Саопштења бр.7-33*, Београд, Демократска Федеративна Југославија, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, 1945, 376–390. Саопштење су потписали председник Државне комисије проф. др Душан Неделjkовић и njen секретар др Иван Гргић, адвокат.

²⁵⁰ *Борба*, бр. 55, 3. март 1945; исто, бр. 56, 4. март 1945; *Вјесник*, бр. 39, 4. VI 1945; исто, бр. 40, 6. VI 1945.

²⁵¹ AJ, 110, inv.br. 249, str.25–27. Citiran je i deo izjave Dušanke Breka iz Gline, koja je navela da je saznala da su pokolj izvršile glinske ustaše sa ustašama iz takozvane „13 satnije smrti“; *Саопштење бр. 33*, 382.

²⁵² AJ, 110, 2–168. Šire u: Milan KOLJANIN, „Ratni zločini u Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu. Problem utvrđivanja“, *Istorija 20. veka*, 2, 1998, 101.

²⁵³ *Саопштење бр. 33*, 378–379.

²⁵⁴ Isto, 382.

²⁵⁵ AJ, 110–304.

²⁵⁶ O tome koliko su Srbi cenili Žužekove napore na njihovom spasavanju svedoči i pismo koje mu je uputio episkop Gornjokarlovački Simeon (Zloković) 24. avgusta 1953; *Spomenice župa: Maja, Viduševac, Glina, Mala Solina*, 556. U svom zapisu u *Spomenici* za 1941. godinu Žužek je naveo da su ga ustaše ignorisale i da su njihovi prvaci tražili njegov premeštaj jer je Glini potreban Hrvat za sveštenika. Nadbiskup Stepinac im je odgovorio da je župnik Žužek „neporočnog svećeničkog života“ i nije ga premeštio; isto, 538–539, 559. Prilikom osvećenja nove pravoslavne crkve u Glini 21. IX 1963. Žužeku je dodeljeno počasno mesto među zvanicama; S. KOŽUL, *Martirologij crkve Zagrebačke*, 675.

²⁵⁷ Viktor NOVAK, *Magnum crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, (Zagreb, 1948, reprint Beograd: Nova knjiga, 1986), 775.

²⁵⁸ Branko DREZGA, „Tito u Glini 1952. i 1967. godine“, *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*, 487–488. U svom govoru jugoslovenski predsednik je istakao da su Srbi i Hrvati braća koju su delila samo različita religijska ubeđenja i da su bratoubilački rat i mržnja počeli sa stvaranjem zajedničke države (1918. godine). To je bilo deo narativa po kojem su ustaški pokolji Srba tumačeni kao reakcija i osveta

za tlačenje Hrvata u velikosrpskoj jugoslovenskoj kraljevini.

²⁵⁹ Ivan V. Lalić, „Opelo za sedam stotina iz crkve u Glini“, *Bivši dečak, Pesme*, Zagreb, 1955.

²⁶⁰ Ferdo ČULINOVIĆ, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, (Beograd, Vojnoizdavački zavod, 1970), 327–330. Tu je priložen i opširan navod iz izjave Ljubana Jednaka na suđenju Stepincu i drugima.

²⁶¹ F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 167.

²⁶² *Sisak i Banija*, fotografije između strana 608. i 609.

²⁶³ Đuro ZATEZALO, *Narodna vlast na Kordunu, Baniji i Lici 1941–1945*, (Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1978), 33.

²⁶⁴ Dušan KORAĆ, *Kordun i Banija u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji*, (Zagreb: Školska knjiga, 1986), 118.

²⁶⁵ R. BULAT, *Svjedočanstva iz Petrove Gore*, 123, 130; G. NIKOLIŠ, *Korijen, stablo, pavetina*, 580–582; Slavko BO-ROJEVIĆ, *Po selima i šumama Jugoslavije*, (Zagreb: Spektar, 1986), 13–15; Pavle JAKŠIĆ, *Nad uspomenama*, knjiga I, (Beograd: Rad, 1990) 46.

²⁶⁶ Ђ. ПОКСАНДИЋ, „Усташки злочини у глинском котару“, *Sisak i Banija*, 292–294.

²⁶⁷ Lj. ĐURIĆ, *Banijski partizanski odredi*, 41–43. Autor nije naveo gde je pohranjena Berberovićeva izjava. U napomeni 88. autor je naveo da su žrtve 14. maja 1944. iskopane i sahranjene u zajedničku grobnicu na glinskom groblju. Ne vidi se izvor za taj podatak, dok su svi drugi autori navodili da je ekshumacija izvršena posle rata.

²⁶⁸ M. BULAJIĆ, *Ustaški zločin genocida*, knj. II, 534–543.

²⁶⁹ AJ, 110/304, dos.br. 2933. Izjava Josipe Šarić, Glina, 14. X 1944.

²⁷⁰ AJ, 110-264, dos.br. 1268, Izjave Olija Pavla 1. i 13. januara 1945, Ivana Roksandića 9. januara 1945. i Ivana Vidnića 18. decembra 1944;

²⁷¹ On se sakrio u štali Josipa Jurakovića u Marinbrodu, koji ga je sa svojom ženom prijavio vlastima. Ustaša Ivan Šantek iz Kihalca ga je odveo i ubio kraj mlina u vrbaku u Marinbrodu gde ga je i zakopao; Ђ. АРАЛИЦА, *Усташки покољи Срба*, 125, prema izjavi Blaža Šoštarića 2. novembra 1944. Isti opis videti i u: Ђ. ПОКСАНДИЋ, „Усташки злочини у глинском котару“, 294. Autor se poziva na izjavu Josipa Jurakovića, koji nije pomenuo svoju ulogu u hvatanju preživelog sa stratišta Latinovo. Nije navedeno da li je Juraković odgovarao zbog svog nedela.

²⁷² Septembra 1943. Ivan Vidnjevici je sa prijateljima u Zagrebu proslavio svoju dvehiljaditu smrtnu presudu; F. ČULINOVIĆ, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, 314, napomena 301.

²⁷³ AJ, 110-304, dos. br.2933, Izjava Marka Krnića 26. oktobra 1944; isto, Izjava Nikole Starčevića 18. oktobra 1944; isto, Izjava Pavla Lončara, radnika kotarskog predstojništva Glina; Ђ. АРАЛИЦА, *Усташки покољи Срба*, 182–183.

²⁷⁴ AJ, 110-304, dos.br. 2933, Izjava Franca Žužeka 18. oktobra 1944.

²⁷⁵ Alaida ASMAN, *Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti*, Prevela s nemačkog Drinka Gojković, (Beograd: Biblioteka XX vek: Knjžara Krug, 2011), 287.

²⁷⁶ Д. ЧУБРИЋ, М. КРКОВИЋ, *Страдање Срба*, 38–47; *Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj 1990–2000*, II izdanje s dodatkom, Juraj HRŽENJAK (gl.ur.), (Zagreb: Savez antifašističkih boraca Hrvatske, 2002). U ovoj publikaciji je navedeno za Glinu da je na mestu pravoslavne crkve u kojoj su „ustaše izvršile tragičan pokolj 1.200 pripadnika srpskog naroda“ podignut spomen dom, koji je „uništen, a ploča sa imenima žrtava razbijena“; n.d, 193.

²⁷⁷ Nenad Jovanović, „Nasilje nad uspomenama i povijesću“, *Novosti*, Zagreb, 22. X 2014.

²⁷⁸ Reč je o feljtonu publiciste Tomislava Vukovića objavlivanom u *Glasi Koncila* od 27.VIII do 24.XII 2006, a zatim u knjizi pod naslovom *Drukčija povijest (O Srbu, Jasenovcu, Glini...)*, (Zagreb: Glas Koncila, 2012)